№ 8 (205) XIX ՏԱՐԻ ՕԳՈՍՏՈՍ 1909

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

II

Քսան տարի շարունակ տւինք աշխարհին անհատական և խմբական հերոսութիւնների, չքնաղ, անձնուրաց հայրենասիրութեան ամենափայլուն ապացոյցներ — այժմ մեր կենտրօնական պարտաւորութիւնը պիտի լինի—հետևելով արևմտեան ռամկավարութեան, հաւատարիմ մեր ծրագրին, անցեալին, աւանդութիւններին—արծարծել ու իրագործել ներդաշնակ մի ազգայնութեան գաղափարը այն հաւաքական հայրենիքում, որի անունն է Տաճկաստան։

„Կենտրօնական պարտաւորութիւն" — անտարակոյս, քանի որ այդ գաղափարի ստիճանական իրագործման մէջ է միայն, որ կարող է ապրել ու բարգաւաճել մեր ազգային ու ժողովրդական էութիւնը ևս։

„Հաւատարիմ մեր անցեալին"—անտարակոյս, քանի որ միջազգայնութեան սկզբունքը եղել է սկզբից ի վեր անկիւնաքարը մեր հասարակական-քաղաքական դաւանանքի։ Մեր ծրագիրը նուիրագործել ու խրախուսել է այն. մեր տակտիկը, մեր ընկերների խօսքն ու գործը շիտակօրէն, անկեղծօրէն հանդէպ են գնացել մեր դրացիների լաւագոյն տարրերի համերաշխութեան հազւադէպ յորդորներին ու հրաւէրներին։

Քարոզել ենք այն՝ նոյնիսկ այնպիսի ժամանակներում, նոյնիսկ այնպիսի միջավայրերում, ուր դրացիները պատասխանել են մեզ վագրի հոնդիւնով և գնդակների սուլոցներով... Մեր պաղատագին կոչերը զարնւում էին ապառաժներին, մեր հոյակապ պրոպագանդիստները, համերաշխութեան ու եղբայրութեան մեր առաքեալները նամարդօրէն մորթոտւում էին քրդերի ձեռքով։ Մի պաղ, անողորմ դժոխք չէզոքացնում էր ամենաազնիւ ճիգերը, չորացնում էր մարդկայնութեան ու հասարակականութեան ամենաչքնաղ ծաղիկները...

Շենք վհատել և քարոզել ենք միշտ, հաւատալով, որ մի օր, վերջապէս, կ'ամոքւի նոյնիսկ այդ ամեհի գազանանոցը, կը փարատւի նախապատմական բարբերի այդ աղջամուղջը և մենք կը հնձենք մեր սերմանած գաղափարների պտուղը։

Մեր կռիւը — շարունակ յայտարարել ենք այդ— եղել է միշտ բռնակալ կառավարութեան դէմ, ոչ այս կամ այն ժողովրդի դէմ, ինչպէս ձգտել են հաւատացնել մեր թշնամիներն ու հակառակորդները, սկսած տխրահռչակ Մուրադ Բէյից — որ 12 տարի սրանից առաջ իր մի բրոշիւրով *) ներկայացնում էր հայ յեղափոխականներին յաչս Եւրոպայի, իբրև մահմեդական ժողովուրդների երգւեալ ոսոխներ, նրանց դահիճներ ու կոտորողներ — մինչև „Երիտասարդ Թիւրքիայի" ուրիշ կարգի ռահվիրաները, աւելի անկաշառ ու գաղափարական, որոնք սակայն պատւել են հայ մարտիկներին նոյն մուրադական տերմինօլոգիայով ու եռանդով։

Եղել են, անշուշտ, զուտ վրէժխնդրութեան գործողութիւններ ևս հայ յեղափոխական պայքարի միջոցին, եղել են անհատական մահափորձեր այս կամ այն տաճիկ կամ քիւրդ վամպիրի դէմ, եղել է և խմբական մեծ յարձակումը Խանասորի դաշտում մի սարսափելի աշիրէթի դէմ, բայց այդ բոլոր վրիժառու գործողութիւնները ուղղւած են եղել ոչ մահմեդականութեան, ոչ քիւրդ ու տաճիկ ժողովուրդների, այլ միայն նրանց այն արիւնարբու ցեղ-անհատների ու հատւածների դէմ, որոնք յօժարակամ գործիք են դարձել հայաջինջ բռնակալութեան ձեռքում և անանցանելի խոչընդոտ կանգնել յեղափոխութեան ճանապարհի վրայ։ Պրովոկացիան, գիտակցական գրգռումը դրացի ժողովուրդների դէմ երբէք տեղ չի գտել ոչ „Դաշնակցութեան", ոչ էլ ուրիշ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների տակտիկի մէջ, ի բաց առեալ մի քանի թեթև վրիպումներ շարժման սկզբներում — հայ յարձակողական նացիոնալիզմի կարճատև տիրապետութեան օրով—վրիպումներ՝ որոնք, սակայն, երբէք չեն անցել ամուլ խօսքի ու թէօրիական պրոպագանդի շրջանակներից։

Քիչ բան շահեցինք համերաշխութեան երկար տարիների մեր քարոզներով. հազիւ կարողացանք զինւորագրել մեր դրօշակի տակ մի քանի տաճիկ ու քիւրդ „ընկերներ"—տարապայման ծնունդ մի զարհուրելի իրականութեան—որոնք հաւատարմութեամբ աջակցեցին մեզ և նոյնիսկ կուեցին մեր ազատամարտը Արաուլի ստորոտներում ու Սասունում։

---

*) *Force et faiblesse de la Turquie.*

ժամանակները փոխուում են, պրօպագանդի ճանապարհը—հարթուում է ու լայնանում։ Մահմեդական զանգուածների հոգեբանութիւնը առայժմ նոյնն է ընդհանուր առմամբ, բայց այլևս չը կան նախկին անջրպետները. կայ որոշ հնարաւորութիւն՝ մօտենալու, շփուելու մեր դրացիների հետ, ստեղծուում է կամաց-կամաց մի մթնոլորտ, ուր ազգերի համերաշխութեան, միջազգայնութեան գաղափարը կարող է բողբոջել ու զարգանալ։

Կենտրօնական կառավարութիւնը իր կողմից, անտարակոյս, շատ բան կարող է անել՝ խախտուած կապերը վերահաստատելու, բացուած վէրքերը կազդուրելու և ազգամիջեան համերաշխութիւնը ամրապնդելու նպատակով։ Դրա համար պէտք է աշխատել, Թիւրքիոյ բոլոր ռամկավարական տարրերը պէտք է աշխատեն, որ միջազգայնութեան սկզբունքը արիւն ու մարմին դառնայ պետութեան բովանդակ վարչական մեխանիզմի մէջ, որ կենտրօնական կառավարութիւնը ևս լինի անկեղծօրէն ու շիտակօրէն ի ն տ ե ր ն ա ց ի օ ն ա լ, — ոչ ն ա ց ի օ ն ա լ, միջազգային,—ոչ ազգային։

Պետութիւնը, այո, հսկայական դեր ունի խաղալու, բայց աւելի էական գործ է՝ զարկ տալ հասարակական ուրոյն ուժերին ու նախաձեռնութեան։

Մեզ վիճակուած է լինել այդ նոր, բարեշրջուող մթնոլորտի մէջ ամենախոշոր ու վճռական գործօններից մինը։ Հայ մտաւորականութեան առանձին դիրքը և պատասխանատուութեան զգացումը թելադրում են նրան ծանրակշիռ պարտաւորութիւններ։ Որքան որ մենք պարտաւոր ենք զգոյշ լինել ազգայնութեան ու հաւաքական ինքնապաշտպանութեան մեր ամենօրեայ քարոզների մէջ, չը տալ պատրուակներ անգիտակից հակառակորդին, չը տալ տեղիք թիւրիմացութեան, — նոյնքան պարտաւոր ենք զգոյշ ու շրջահայեաց լինել միջազգայնութեան պրօպագանդի մէջ...

Եւ նախ՝ ընդունենք միանգամ ընդմիշտ, որ դատապարտում ենք շաբլօնը, որ չենք ուզում փոխադրուած տեսնել մեր երկրի մէջ պատրաստի ֆորմուլներ, ձևակերպութիւններ, սքեմներ։ Եւրոպական ռամկավարութեան նշանաբանները չի կարելի կիրառել մէկէն ի մէկ պարզ, սիմպլիստ, շաբլօնական ձևերով, այլ պէտք է ձգտել յարմարեցնել նրանց՝ առանձնայատուկ միջավայրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական պայմաններին։

Եւրոպայից, առաջադէմ ազգութիւններից պիտի փոխառնենք անհրաժեշտագոյնը, — հ ե տ ա զ օ տ ո ւ թ ե ա ն մ ե թ օ դ ը։ Նրանով զինուած՝ պէտք է նախ և առաջ ուսումնասիրենք մեր միջավայրը. ուսումնասիրենք, որպէսզի գտնենք շփման կէտերը մեր և դրացի աշխատաւոր համայնքների միջև, որպէսզի որոշենք այն լաւագոյն տակտիկը, գործելակերպը, որով կարող ենք ուժգին մղում տալ միջազգայնութեան բաղձալի հոսանքին, հոգալով հանդերձ միաժամանակ մեր սեփական ազգայնութեան շահերը, նրա տնտեսական ու քաղաքակրթական առաջադիմութիւնը։

Երկրի ուսումնասիրութիւն — ահա ինքնին պատկառելի մի գործ։ Ահա մի գործ, որով, դժբախտաբար, մինչև օրս շատ քիչ ենք զբաղուել, գրեթէ չենք զբաղուել։ Ցաւ ու ամօթ է յիշատակել, որ քսան տարուց ի վեր յեղափոխական կազմակերպութիւնները չեն կատարել մի հատիկ լուրջ հետազօտութիւն այն տնտեսական ու ցեղագրական միջավայրի մասին, ուր խաղացել է հայկական կռիւն ու ողբերգութիւնը։ Մենք չունինք անգամ մի հատիկ լուրջ գործ հարկատուութեան սիստեմի կամ սիստեմների մասին, հին ռէժիմի տակ. չունինք ոչինչ և հողային ու արհեստային վիճակների, այլևայլ ժողովուրդների պարապմունքի, համայնական կենցաղի, դասակարգային շերտաւորումների մասին և այլն։ Չը կայ շատ թէ քիչ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մեր գրականութեան մէջ նոյնիսկ Թիւրքիոյ ընդհանուր իրաւական կացութեան մասին—հին ռէժիմի տակ—որ սահմանադրութիւնը, հաւանականօրէն, չը պիտի կարողանայ կամ չը պիտի կամենայ յեղաշրջել շուտ ու արմատապէս...

Լուրջ հետազօտութիւնների բացակայութեան մեղքը, հարկաւ, ընկնում է աւելի չէ զոք մտաւորականութեան, քան յեղափոխական կազմակերպութիւնների վրայ, որոնք տարուած կռուի տիրական անհրաժեշտութեամբ, մշտնջենաւոր լարման վիճակում, քիչ կունենային ազատ ժամանակ և մանաւանդ տրամադրութիւն՝ զբաղուելու տեսական ուսումնասիրութիւններով։ Համիդեան խաւարն ու դժոխքը այդ դէպքում ևս, անտարակոյս, հանդիսանում է, իբրև մեծագոյն յանցաւորը, նա կաշկանդել է անգամ պաղ, անդամահատող, տեսական մտքի շարժումները, որպէսզի մարդկանց գլուխների մէջ ևս թագաւորէր յաւիտենօրէն—այդ դժոխք-երկրի վերաբերմամբ—անվերծանելի քաօսը...

Այսօր հնարաւոր է մօտենալ այդ քաօսին խուզարկուի հետաքրքիր ու տենդոտ հայեացքով— և դա պէտք է լինի մեր կարդինալ պարտաւորութիւններից մինը։

Կացութիւնը Տաճկաստանում—մի ահաւոր հանգոյց է, որպիսին դժուար է գտնել երկրագնդի որևէ այլ կէտում։ Տնտեսութեան և քաղաքակրթութեան տարբեր աստիճանները խճողուում ու բախուում են իրար մի եզակի իրականութեան մէջ, ուր կրօնների տարբերութիւնը միայնակ ստեղծում է յաճախ անանցանելի խրամատներ ժողովուրդների մէջ, թունաւորում է դրացիական համայնակենցաղը, պայթում է երբեմն արհաւրալի անակնկալներով...

Որքա՜ն կնճիռներ—յաղթահարելու... Որպիսի՜ գերմարդկային տակտ, համբերութիւն ու զգուշութիւն է պէտք այն գործիչներին, որոնք գիտութեան և լուսա-

ւորութեան ջահով զինուած, պիտի շարժուին, խարխափելով այդ իրականութեան մէջ, պիտի հնչեցնեն հաշտութեան, եղբայրութեան զօրանչը, պիտի ձգտեն կառուցանելու աւերակների վրայ միջազգայնութեան հմայիչ շէնքը...

Աւերակը—ամենուրեք, կեանքի բոլոր ասպարէզներում, գործունէութեան բոլոր ճիւղերում։ Տնտեսական առաջադիմութիւնը մէկն է ամենահզօր խթաններից ամբողջ կուլտուրական առաջադիմութեան. իսկ „տնտեսականը“ խարխլուած է, չորցած, անդամալուծուած։ Համիդեան րէժիմը, սուլթանների րէժիմը ընդհանրապէս, դարերից ի վեր հոգացել է ամենից առաջ՝ ցամաքեցնելու ժողովուրդների ամենասնուցիչ աղբիւրները, որպէսզի սաեղծէ պարիաների անմռունչ, իդեալական հպատակութիւնը։

Պետութիւնը եղել է հարազատ արտայայտիչը տնտեսութեան. թէ մէկը, թէ միւսը քարացել են, անշարժացել դարերից ի վեր, իրարու վրայ ազդելով, փոխադարձաբար պայմանաւորելով։ Այն վայրերում միայն, ուր հին, փտող օրգանիզմը, աշխարհագրական դիրքի ու այլ պայմանների շնորհիւ, շատ թէ քիչ ենթակայ է եղել եւրոպական կապիտալի ու քաղաքակրթութեան ազդեցութիւններին, դիտում ենք այսօր տնտեսութեան, արդիւնաբերութեան աւելի բարձր ձեւերի սահմանափակ ներմուծումները։ Կողք-կողքի ապրում են օսմանեան կայսրութեան մէջ—հին, միջին և նոր դարերը. կողք-կողքի—հնադարեան ստրկութիւնը, միջնադարեան ճորտութիւնը և նորդարեան վարձու աշխատանքի ու կապիտալիզմի սիստեմը։ Մի տեղ հպարտ սուլում է շոգեմեքենան, զարգանում է գործարանային արդիւնաբերութիւնը, զարգանում է և անխուսափելի հակամարտութիւնը փողատէր ու գործաւոր դասակարգերի միջև, սկիզբ է առնում պատմական կռիւը զանգուածային գործադուլներով ու տնտեսական պահանջներով,—մի այլ ծայրում, նոյնիսկ շատ մօտիկ, հէնց այդ նորածագ „կապիտալիզմի“ քթի տակ՝ քիւրդ աւատականը քշում է դագանակով իր դարաւոր քմահաճոյքին մատնուած պարիաների նախիրները և միահեծան շահագործում է նրանց գրաստի աշխատանքը։

Ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը դեգերում է նահապետական բիրտ ու գաճաճ տնտեսութեան շրջանակներում, որը տեղ-տեղ խփում է նոյնիսկ զուտ բնական տնտեսութեան մէջ (*Naturalwirtschaft*)։ Եւ իբրև հետևանք, իբրև հարազատ անդրադարձումն այդ կացութեան, մենք տեսնում ենք, որ դասակարգային զանազանաւորումը ևս, կամ դասակարգերի շերտաւորութիւնը, նոյն նահապետական վիճակի մէջ է, թոյլ ու հազիւ նշմարելի։ Այդպէս է մանաւանդ մահմեդական ընդհանրութեան մէջ։ Դասակարգերի այդ զանազանաւորումը (*differentiation*) մի տեսակ աստիճանացոյց է ժողովուրդների առաջադիմութեան, հասունութեան։ Սովորաբար, որքան աւելի յետամնաց է մի հասարակութիւն, այնքան աւելի միապաղաղ, հօմօժէն է նրա կառուցուածքը, այնքան աւելի թոյլ ու տարտամ են դասակարգերի տարբերումները։ Եւ ընդհակառակը։ Պրօգրէսը, մարդկային յառաջխաղացութիւնը կայանում է աստիճանական զանազանաւորման մէջ, աստիճանական փոխանցումի մէջ—միապաղաղից դէպի այլազանը, համատարրից դէպի բազմատարրը, հօմօժենից դէպի հէտէրօժենը։ Եւ երբ ազգի անունով երգւող մտքի ու կորովի տիրացուները աղաղակում են, թէ „ազգը կազմող բոլոր անդամները մէկ պիտի ըլլան, մէկ համոզումով ու դաւանանքով“—նրանք փարում են անցեալին, ոչ ապագային և ոչ ներկային։

Տնտեսական զարգացումը առաջ է բերում դասակարգերի շերտաւորումն, իսկ այդ վերջինը ծնունդ է տալիս կուսակցութիւններին։ Տնտեսութեան, դասակարգերի, կուսակցութիւնների ու դաւանանքների այդ տրամաբանական շղթայակցութիւնը քաղաքակրթութեան անհրաժեշտագոյն պահանջն է, նոյնիսկ նրա ներքին բովանդակութիւնը—և ուր չը կայ այդ շղթայակցութիւնը, այնտեղ խաւար է, յետամնացութիւն, վայրենութիւն։

Մեր մահմեդական շրջապատի համար միանգամայն բնորոշ է այն հանգամանքը, որ այնտեղ չի շեշտւում կամ թէ շատ թոյլ ձևով է շեշտւում կուսակցական զանազանաւորումը։ Քրդերի մէջ՝ աւելի ևս թոյլ, քան թիւրքերի մէջ։ Դասակարգային թոյլ շերտաւորման հետևանք, անշուշտ... Համայնքն ասես քարացել է։ Սուլթանների ու զինուորական կաստայի դարաւոր տիրապետութիւնը, միացած մի անօրինակ կղերի բռնակալ հմայքի հետ՝ տափակացրել են մահմեդական զանգուածներին, հաւասարեցրել են նրանց՝ ստրկութեան ու տգիտութեան մէջ։ „Ազգը“, „միլլէթը“ համարեա մէկ է... Բայց դա կոպիտ, մեքենական միութիւնն է, որ նոյնանում է երամականութեան։ Դրանից էլ տառապում է այսօր և երկար ժամանակ դեռ կը տառապէ օսմանեան պարլամենտարիզմն ու առաջադիմութիւնը, ուր առայժմ վճռական գործօն է հանդիսանում թիւրք միապաղաղ ու երամական մեծամասնութիւնը։ Այդ տեսակ միութեամբ ժողովուրդները կարող են թերևս աջողութեամբ մղել գոյութեան կռիւը, բայց ոչ քաղաքակրթութեան։ Պարզ, հօտային համերաշխութիւնը, ուր ծայր չեն տալիս անտագոնիզմները, հակադրութիւնները, ուր չը կայ բաղխում կարծիքների, դաւանանքների՝ սովորաբար ստեղծում է ճահիճ և միանգամայն ճիշտ է յայտարարում գերմանական իմաստութիւնը. „*Ohne Partei kein*

Fortschritt!", — առանց կուսակցութեան չը կայ պրոգրէս, չը կայ առաջխաղաղացութիւն։ Այդ տեսակ մի ճահիճ է ներկայացնում, կարելի է ասել, հեղլեն համայնքն ու պետութիւնը, ուր նոյնպէս „ազգը" համարեա „մ է կ է", չը կան կուսակցութիւնների ու դաւանանքների խիստ տարբերումներ, մրցակցութիւն ու սուր բաղխումներ... Եւ կեանքը լճացել է այնտեղ, մտաւոր ու կուլտուրական առաջադիմութիւնը անդամալուծուել է ու հասցրել երկիրը „արգահատելի քանակութեան" աստիճանին՝ միջազգային արէօպագի մէջ... այն ժամանակ, երբ շրջապատող բալկանեան պետութիւնները տենդային աճապարանքով վազում են արևմտեան ազգերի ետևից, իւրացնում նրանց կուլտուրայի արգասիքները և դառնում ըստամենայնի պատկառելի մեծութիւններ։

Այդպէս ուրեմն. տնտեսութիւնը—նահապետական, ընդհանուր հասարակական կառուցուածքը — նահապետական, համարեա միապաղաղ. դասակարգային շերտաւորումները — տարտամ, անկերպարան, կուսակցական կեանքը իր սաղմնային վիճակում,—ահա թէ ինչպէս է պատկերանում մեզ իր խոշոր, տիրապետող գծերով՝ իրականութիւնը Տաճկաստանում, մասնաւորապէս ասիական Թիւրքիայում, մասնաւորապէս մահմեդական զանգուածների մէջ։

Մի այդպիսի միջավայրում է, որ հայ գիտակից մտաւորականութիւնը, զինուած ժամանակակից ռամկավարութեան նշանաբաններով պէտք է հրապարակ իջնէ՝ ի կատար ածելու աստիճանաբար կուլտուրտրեգերի, „լուսաւորութեան կրողի" իր պաշտօնը հանդէպ խաւար Արևելքի,—մի պաշտօն, որ նրան յանձնել են եւրոպացիները։

Ինչպէ՞ս պիտի կատարենք այդ հսկայական առաքելութիւնը. ինչպէ՞ս պիտի վարենք ռամկավարութեան ու միջազգայնութեան սրբազան կռիւը՝ նախապաշարումներով ու բռնութեան պաշտամունքով սնուած, յղփացած այդ Արևելքում...

Մտաւորականութեամբ, արդարև, մենք ուելի հարուստ ենք, և այդ է թերևս, որ արժանացնում է մեզ կուլտուր-տրեգերի պատուաւոր տիտղոսին։ Սակայն, խաւար ու յետամնաց է նաև մեր, հայկական իրականութիւնը։ Համեմատաբար, անշուշտ, նա փոքր ինչ ուելի բարձր է. կուլտուրայի ու առաջադիմութեան վերոյիշեալ ազդակները—արդիւնաբերական-առևտրական կեանք, դասակարգային, կուսակցական զանազանաւորում, գաղափարական մրցում և այլն—ուելի են շեշտւում մեզ մօտ. բայց աբսօլիւտ, բացարձակ առումով, ի դէմս մեր ժողովրդի ահագին մեծամասնութեան, մենք ևս դեռ ապրում ենք կուլտուրապէս վերին աստիճանի աննախանձելի մի շրջան։

Բայց եթէ անգամ հայկական տնտեսութիւնը լինէր զարգացած ու բարգաւաճ, դասակարգերը ուելի զուտ ու որոշուած, հողը ուելի պատրաստ դասակարգային պայքարների համար,—հայ ռամկավար, առաջադէմ մտաւորականութիւնը, այնուամենայնիւ, որոշ չափով պիտի կաշկանդուէր իր պրոպագանդի մէջ... Պիտի կաշկանդուէր այն պատճառով՝ որ հայութիւնը չի ներկայացնում մի գոց, ուրոյն միջավայր, ուր կարելի լինէր ազատ թռիչք տալ գաղափարներին ու պայքարներին, վազել առանց յետ նայելու, առանց զարտուղի ճանապարհների դիմելու, դէպի բարձր առաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան հանգրուանները, հրապարակ նետել ռամկավարական լոզունգներն ու գիտութեան վերջին պատուիրանները, ամենասուր, ամենամաքուր, ամենացայտուն իրենց ձևերով... Պիտի կաշկանդուէր այն պատճառով, որ գոյութիւն ունի վերը յիշատակած խառնափնդոր իրականութիւնը, ցեղերի ու տարբեր քաղաքակրթութիւնների այն անօրինակ շփոթը, որ բնորոշում է մասնաւորապէս Թիւրքահայկական միջավայրը և որ չափազանց պիտի բարդացնէ յետայսօրեան մեր կռիւը՝ յանուն միջազգայնութեան ու ժողովուրդների իրաւահաւասարութեան։

Հակամարտութիւնը փաստ է։ Թիւրք ու քրիստոնեայ տարրերի միջև անջրպետը կայ, նա եղել է միշտ, անկախ բռնակալութեան գրգռումներից ու դաւերից։ Եւ այդ դարաւոր հակամարտութիւնը եղել է, անշուշտ, այն մեծագոյն պատճառներից մինը, որի շնորհիւ „մեռած տառ" են մնացել սուլթանների այլևայլ ժամանակ արձակած ըէֆօրմային ծրագիրները—Թանզիմաթ, Հատաի-Հումայուն և այլն—ծրագիրներ, որոնք արդիւնք են եւրոպական պետութիւնների ի գործ դրած ճնշումների... Տաճկաստանը ուժեղացնելու և ռուսական հեռաւոր արշաւանքները կանխելու նպատակով։ Երկու խոշոր տարրերը օսմանեան կայսրութեան մէջ—քրիստոնէութիւն ու մահմեդականութիւն—կարելի է ասել, ներկայացնում են երկու տարբեր քաղաքակրթական հակումներ։ Ռամկավարական հոսանքները շեշտւում են գրեթէ բացառապէս առաջինի մէջ, այն ինչ՝ երկրորդը—մահմեդականութիւնը — իր բոլոր խաւերով, անգամ կրթուած մտաւորականութեամբ, առայժմ հզօր թռիչք կանգնած ճշմարիտ ռամկավարութեան դէմ, չի ուզում թոյլ տալ քրիստոնեաների իրաւահաւասարութիւնը, նրանց մուտքը քաղաքական իշխանութեան մէջ, համարելով այդ՝ մի տեսակ ոտնձգութիւն Իսլամի կրօնական աւանդութիւնների դէմ... Բոլոր թիւրքական վերանորոգիչները սնուած են եղել այդ ճակատագրական անվստահութեամբ դէպի քրիստոնեայ տարրը և դեռ 1876 թուի միթհատեան պարլամենտում, ուր երամականութիւնը, մեքենական համերաշխութիւնը հասնում էր իր ծայրագոյն աստիճանին (պատգամաւորները հլու հնազանդութեամբ ընդունում էին կառավարութեան

ամեն մի առաջարկը, „էվէ՞թ“, „այո՞“ աղաղակելով և դրա համար ստացել էին „էվէթտուսի“ ծաղրանունը)— քրիստոնեայ պատգամաւորների ներկայութեամբ, նրանց հասցէին հնչում էր նախագահի վիրաւորական ֆրազը. „քրիստոնեաները պէտք է գոհանան այն համբերողութեամբ, որ ցոյց է տրւում նրանց նկատմամբ“։

Զարգացման անիւը այսօր փոքր ինչ առաջ է գնացել, բայց նոյն անվստահութեան ոգին է ցոլում, տարաբախտաբար, նաև „կենտրոնական նացիոնալիզմի“ այն սիստեմի մէջ, որ հաստատւել է յուլիսեան յեղափոխութիւնից ի վեր...

Ինչպէ՞ս տնօրինել այդպիսի դժւարին հանգամանքներում մեր կռիւը յանուն ճշմարիտ ռամկավարութեան ու միջազգայնութեան,— մի կռիւ, որի նպատակն է օսմանեան երկրի ճշմարիտ, իրական խաղաղութիւնը և որի գերագոյն նշանաբանն է. „Բոլոր ազգերի աշխատաւորնե՛ր—միացէք“...

Այդ կռիւը սկսած է արդէն օսմանեան կայսրութեան մէջ։ Նրա անունն է՝ աշխատաւորական կռիւ։ Նա առաջ կերթայ զուգընթացաբար երկրի աստիճանական ռամկավարացման հետ, միշտ աճելով ու ծաւալւելով։ Հին ըէժիմի տակ նա չը կար։ Խեղդւած էր դասակարգերի հակամարտութիւնը, ինչպէս խեղդւած էին կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները։ Բայց հէնց որ սահմանադրութիւնը ծանուցւեց—ընորոշ և ուշագրաւ է այդ հանգամանքը—հէնց որ տարածւեց „ազատութեան դիւթիչ արձագանքը օսմանեան տարտարոսի մէջ՝ մէկէնիմէկ գահավիժող հեղեղների պէս պայթեցին բանւորական մասսային գործադուլները։ Քրիստոնեայ ու մահմեդական ամեն կարգի աշխատաւորներ, տպարանային գործաւորներ, գրաշարներ, բեռնակիրներ, երկաթուղու և տրամվայի ծառայողներ, ծխախոտի, թղթի ու այլ գործարանների բանւորներ, հանքային պրոլետարներ—մին միւսի ետևից, մեծ մասամբ ինքնաբերաբար, անկազմակերպ, տարերայնօրէն բանթող հրատարակեցին, բևեռելով մի վայրկեան իրենց վրայ Եւրոպայի ուշադրութիւնը, ձգելով անակնկալի ու շւարումի տպաւորութիւնը մանաւանդ „Երիտասարդ Թիւրքիայի“ իդէոլոգների վրայ, որոնք տասնեակ տարիների իրենց արևմտեան թափառումների մէջ, դըժբախտաբար, ոչինչ չեն սովորել նոր կարմիր, աշխատաւորական Ինտերնացիոնալի շարժումներից և յաւակնում են անանցանելի պատնէշ դնել նրանց հանդէպ՝ օսմանեան հայրենիքում... հակասինդիկատային ու այլ նման օրինագծերով։ Իբրև լրացումն այդ տարերային գործադուլների և իբրև նրանց ապագայ խթան՝ ահա բանում են մին միւսի ետևից սինդիկատները, արհեստակցական միութիւնները, որոնք կը ծաղկեն նաև „մութի“ մէջ, եթէ կառավարութիւնը հետևողականօրէն գործադրէ զսպիչ օրէնքները և թոյլ չը տայ տնտեսական կազմակերպութիւններին՝ լոյս աշխարհ գալ։

Սա մի պատկառելի սկզբնաւորութիւն է, որ կունենայ, անտարակոյս, իր պատշաճ զարգացումը, համաձայն տնտեսական ընդհանուր էւոլիւցիայի օրէնքներին։ Շարժումը կենտրոնանում է գլխաւորապէս եւրոպական Թիւրքիայում, ուր նորագոյն արդիւնաբերութիւնը արդէն խոշոր քայլեր է արել և ուր բուլգար-մակեդոնական սոցիալիստ կազմակերպութիւնները տարիներից ի վեր մղել են միջազգայնութեան պրոպագանդը։ Նոր շարժումը ընդգրկում է աշխատաւոր ընդհանրութեան դեռ մի չնչին մասնիկը, բայց տնտեսական զարգացման ու քաղաքական բարեփոխումների հետ, նա կը տարածւի և կընդհանրանայ նաև ասիական Տաճկաստանում, նաև դաշտերում, աշխատաւոր գիւղացիութեան մէջ։ Մի չնչին մասնիկն է դա այն մեծ հոսանքի — աշխատաւորական կամ սոցիալիստական մեծ Ինտերնացիոնալի—որ ապագայում պիտի միացնէ իր մէջ—ձուլւած ի մի անյաղթելի բանակ—երեք հզօր դաշնակիցներ՝ հարստահարւած բանւորութիւն, հարստահարւած գիւղացիութիւն և գիտակից մտաւորականութիւն։

Ինչպէս Աւստրիայում, Ռուսաստանում և բոլոր ուրիշ երկրներում, այնպէս և մեզ մօտ, այդ հոսանքը միակ էական գրաւականն է ազգերի ու ցեղերի անկեղծ, անխարդախ մերձեցման, միակ յարատև շաղախը ազգամիջեան համերաշխութեան։

Աշխատաւոր լէգէօնների շահերի բնական եղբայրակցութիւնը պէտք է ածի՝ զուգընթաց արեան եղբայրութեան հետ։ Դասակարգերի խաղաղ պայքարը պէտք է փոխարինէ նաև Թիւրքիայում, ազգերի արիւնոտ բաղխումներին։ Երբ նրա ծնունդ աշխատաւորական Ինտերնացիոնալը իր գիրկը կը քաշէ մահմեդական աշխատաւորների գէթ փոքրիկ մասը, երբ նա կը գրաւէ նաև մի համեստ հատւածը թիւրքական մտաւորականութեան—այն ժամանակ այլևս դժւար կը լինի յետադէմ տարրերի համար՝ դաւել այս կամ այն ժողովրդի դէմ, խառնել, պղտորել ազգամիջեան յարաբերութիւնները։

Բոլոր ազգերի ճնշւածներն ու կեղեքւածները—բոլոր ազգերի ճնշողների ու կեղեքողների դէմ... Միջազգայնութեան գաղափարը իր նորագոյն իմաստով հիմնւած է տնտեսական հաւասարութեան պահանջի վրայ։ Զը կայ մարդկանց իսկական հաւասարութիւն ու եղբայրութիւն, քանի դեռ չը կայ այդ անտեսական հաւասարութիւնը, քանի դեռ ազգերի ճնշող մեծամասնութիւնը կազմող աշխատաւոր մասսաները կը մնան լծի տակ կորացած, իրենց օրական պարէնը հայթայթելու անողորմ անհրաժեշտութեան մէջ։

Ցանուն այդ հաւասարութեան, յանուն այդ միջազգայնութեան՝ պէտք է այժմից իսկ կատարւի բաղձալի

զանազանաւորումը վերածնուող Տաճկաստանում... Իդէալը, աւա՜ղ, իր լիակատար իրականացմամբ դեռ հեռու է. նա հեռու է նոյնիսկ առաջադէմ ազգերի համար։ Բայց այդ իդէալը բեկոր-բեկոր իրագործելու է այժմից արդէն։

Այժմից արդէն հայ դեմոկրատ, գաղափարական մտաւորականութիւնը պիտի դիրք բռնէ նոր սկսուող շարժման հանդէպ։ Կամ կապիտալի ու շահագործման հետ՝ ընդդէմ աշխատանքի և ժողովրդի, կամ թէ այդ վերջինի հետ՝ ընդդէմ կապիտալի և ամեն տեսակ առանձնաշնորհումների։

Ինչպէ՞ս է, սակայն, պատկերանում մեզ՝ բուն գործանական շարժման հողը մեր յատուկ միջավայրում, Թիւրքաց Հայաստանի մէջ։ Ինչպէ՞ս զուգադրել երկու անհրաժեշտ ու լրացուցիչ գաղափարները—ազգայնութիւն և միջազգայնութիւն։ Ինչպէ՞ս հաշտեցնել մեր հայկական ազգայնական դատը՝ բոլոր ճնշածների նուիրական դատի հետ...

Պատասխանը մասամբ արդէն տրուած է նախընթաց պատճառաբանութեան մէջ։ Բայց փորձենք մի քիչ աւելի խորացնել այն։

ԹԻԻՐՔԻԱ

ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

Լուրերը հետզհետէ կը խտանան, որպէս հսկայական ահագնաղանգ և կը գուժեն մեծ աղէտը—աւելի մեծ քան 95-ի ջարդերը, աւելի ահաւոր քան Ադանայի սարսափները—ընդհանուր արտագաղթի սպանիչ տրամադրութիւնը։ Եւ քանի մը գաւառներէն խմբերով չուելը ալիքաձև տարածուելով դէպի հայաբնակ վայրերու ամեն մէկ խուլ անկիւն՝ երկիւղի ու սարսափի դռներ կը բանայ ամենուրեք։ Ծայր յուսահատութիւնը գալիք օրերու նկատմամբ իրը մղձաւանջ կը ծանրանայ ամենքի կրծքին. բոլոր աղէխարշ հառաչանքները՝ միացած անստոյգ մթնոլորտին՝ սովի, կոտորածի, լլկումի, դրացու երկդիմի լեզուի և օդի մէջ պտտուող անխօս շշուկի ու սպառնալիքի քաօսին՝ սկիզբը որքան կցկտուր, տարտամ, վերջը նոյնչափ ձևաւորուած՝ արհաւրոտ յանկերգը կը դառնայ, յուսահատին յատուկ յանկերգը—գա՜ղթ, գա՜ղթ։

Այդ տխուր յանկերգը ծայր կ'առնէ հայկական բարձր ձիւնագագաթներէն մինչև Մուշի հովիտները, Սասունի ըմբոստ ծերպերը, Հպարտ Քր-Քր քարը, Փոքր-Հայքի մաքուր աղբիւրները, մինչև Կիլիկիոյ արիւնաներկ դաշտերն ու Տաւրոսի անառիկները։

Ընդհանուր ճիչի մը մէջ, գաղթի արձագանքը կը թռչի շտապ դէպի Եւրոպա, Եգիպտոս, Ամերիկա, մինչև Արժանթինի հասարակապետութիւնը, ուր զարնուելով անհիւրընկալ ապառաժներուն, այս նիւթական դարու չոր-եսական սրտին ու գահավիժելով կ'ընկրկի կորագլուխ՝ դէպի ետ, դէպի զուլումի աշխարհը, դէպի յուսահատները, զանոնք պահ մը շւարեցնելու, տարուբերելու անսպատակ սին երազներով իրենց օրրանին մէջ, որ յետոյ նորէն ուժեղ բռնկումով մը, աւելի անզուսպ, աւելի վճռական, մռնչէ ամբողջ աշխարհին—դէպի դուրս, հեռուն, դէպի ամեն տեղ, երբէք հայրենիք։

Ժողովրդական հոգեբանութեան այս ցաւագար դրութիւնը հասկանալի է։ Խորհող միտքը որքան և արիւնոտուի դժբախտ իրականութեան ելևէջներու հանդէպ, այդ բոլորը բացատրելու մեղմացուցիչ հանգամանքներ ունի—ամբոխն է այդ, որ առօրեայ վտանգի բոպէին պաղարիւն դատելու, ուղիղ կշռելու անընդունակ կը դառնայ։ Արիւնի հանդէպ անոր տեսութեան հորիզօնը կը կորսնցնէ ջինջ գոյները, պահելով գորշ մշուշ միայն, որի մէջ ոչ մէկ լուսատու գիծ չի գտներ։ Ամբոխային մտածմունքն է այդ։ Բայց երբ մայրաքաղաքը նստած ժողովրդական տրամադրութիւնը ղեկավարողները, մամուլի ներկայացուցիչներն են այդ թիւրիմացութեան մէջ ընկնողները, երբ անոնք մէկ յօդուածով գաղթը կը պարսաւեն և միւսով կը քաջալերեն, այդ արդէն աւելի քան յուսահատական է։ Եւ ցաւալի է որ յեղափոխական օրգանը ստիպուած է ոչ միայն ժողովրդական հոգեբանութեան սխալ մօտեցումները հրապարակ հանել, այլ և այն մամուլի, որ ժողովրդի մտաւոր մակարդակէն բարձր չի խոյանար և յաճախ անոր սխալները կը կրկնէ։ Եւ ո՞վ կարող է ըսել, թէ թերթի մը քաջալեր մէկ տողը գաղթի նկատմամբ ժողովրդական յուսահատութիւնն ու գաղթի տրամադրութիւնը իր գրգռումին չի հասցներ։ Ժողովրդական ամեն մէկ սխալ քայլ ունի իր բացատրութիւնը, բայց մամուլի սխալը աններելի է։

Գուցէ ոմանք ուզեն այդ վարմունքը արդարացնել, բացատրելով թէ գաղթի ջատագովը՝ մամուլի մէջ՝ ըսպառնալիք մըն է կառավարութեան, զայն զգաստացնելու, սթափեցնելու, իր երկիրը շինարար ժողովրդէ մը թափուր դարձնելու հեռանկարը անոր ցուցադրելով, բայց այդ մտածմունքն իսկ շատ է թեթև։

Ըսել մամուլի մէջ, թէ հրապարակագրի ձայնը անզօր է կասեցնել մի հոսանք, որ հետևանք է կեանքի վատթար պայմաններու, անստոյգ ապագայի, թէ կանչն ու յորդորը դատարկ ձայներ են այնտեղ, ուր ժողովրդական տրամաբանութիւնը կը թելադրէ հակառակը, կը նշանակէ չըմբռնել հրապարակախօսութեան այն մեծ դերը, որ ան կը խաղայ այսօր ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, կը նշանակէ ուրանալ անոր կշիռը և նշանակութիւնը։ „Մամուլը 6-րդ պետութիւնն է“ խօսքը դատարկ ֆրազ չէ գեղեցկախօսութեան համար արտայայտուած։

Պօլսոյ հայ մամուլն էր, որ այնչափ աղմուկ բարձրացուց Ադանա հրատարակուող „Իթիտալ“ թերթի և անոր խմբագիր Հասան Ֆիքրիի դէմ, լաւ ըմբռնելով թէ որչափ ազդեցիկ դեր կը խաղայ մամուլը ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ, զայն դէպի ոճիր առաջնորդելու սև գործին մէջ։

Պօլսոյ ներկայ մինիստրական տագնապը—Նորատունկեան հարցին մէջ—միայն և միայն „Թանինի“ յօդուածներով կը բացատրուի։

Այս օրինակները բաւական են մի քանի մատնանշելու մի շարք հայ հրապարակագիրներուն՝ գրելէ

առաջ ճանչնալ գրչի ուժը և ըստ այնմ արծարծել մի գերագոյն կարևոր խնդիր, ինչպիսին է արտագաղթը։ Խօսել արտագաղթի մասին այնպէս, ինչպէս երբեմն կ'արձանագրեն հատուածական պանդըխտութեան, ժամանակաւոր տարագնացութեան մասին, դրւագել Ամերիկա պանդխտած հայ երիտասարդներուն կորովն ու ջանքը՝ իրենց ապրուստը հայթայթելէ զատ, հեռաւոր հայրենիքի մէջ իրենց ծնողներուն նիւթական նպաստ հասցնելն ու ստկէ եզրակացութիւն—թէ ընդհանուր արտագաղթն ևս մի առանձին կորուստ չէ հայութեան համար, սա արդէն ողջմտութեան բացասումն է։

Ամբողջ մի ժողովուրդ տեղահան ընել իր հայրենիքէն և տանել թէկուզ ամենաերջանիկ մէկ աշխարհ, ուր թէ բնութիւնը և թէ դրացիները մեզ ժպտային անկեղծ ու անխարդախ ժպիտով, ի՞նչը կերաշխաւորէր մեզ թէ այդ ժողովուրդը կը մնար նոյնը առանց վտանգելու իր էականը—իբր ինքնատիպ հայութիւն։

Եւ շատ տարօրինակ պիտի ըլլար, եթէ տեսնէինք բոլոր հայերը միասին գաղթած Կիլիկեան սարսափներէն վերջ, մինչ նոյն հայութիւնը իր գերազանց մեծամասնութեամբ այդ սխալ ճամբան բռնել չը մտածեց 95-ի ընդհանուր ջարդերէն անմիջապէս յետոյ, որ իր հետևանքներով շատ աւելի աղէտաբեր էր։

Հրապարակագիրներէն ոմանց այսօրուայ վայնասունն ու արտագաղթը ներող յօդուածները մեզ ենթադրել կուտան, որ եթէ 95-ին նոյնչափ ազատ մամուլ ըլլար Թիւրքիոյ մէջ, ինչպէս վերջերս էր, ինքնաբերաբար գաղթել չուզող հայ ժողովուրդը մեր հրապարակագիրները իրենց ձախաւեր պրոպագանդով մինչև այժմ իսպառ գաղթեցուցած պիտի ըլլային—իրենց երևակայութեան մէջ—այնչափ մեծ պիտի ըլլար արտագաղթի կոչը անոնց կողմէն։

Ժողովրդական բնազդը, ոչ առօրեայ գոյութեան բնազդը, այլ անոր ապագայ բարօրութեան, շատ հեռուէն, շատ ապագայէն կը խօսէ նոյն ժողովրդի սրտին։

Հայ ժողովուրդը անյիշատակ ժամանակներէն շատ սուղ գնով ու յիշատակներով է կապած իր հողի հետ, շատ աւելի վայրենի ցեղեր ու ժողովուրդներ է անցուցեր իր կեանքի կամուրջով և ամեն անգամ իր յամառ դիմացկանութեամբ նորէն ուժ է առեր ուրիշ ազէտ մը—աւելի վայրագ ու կոպիտ—դիմագրաւելու աստիճան։

Ան շատ է կոփւեր, կարծուածէն շատ աւելի, անոր հոգին շատ է մարզւեր երևակայածէն ալ աւելի՝ զգալու և համոզելու համար թէ, ինքը դեռ ապրելու է աւելի երկար ու աւելի բեղմնաւոր կեանք քան ոճիրը, որի մէկ տխուր ժեստը այսօր կը սարսափեցնէ հայ „հրապարակագիրը"։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

III

Միլիտարիզմը, այդպիսով, չարիք է նոյնքան ներքին, որքան և արտաքին խաղաղութեան համար։ Նա աւերում է ժողովուրդների տնտեսութիւնը, հարուածում է ամենաղքատ, աշխատաւոր խաւերին, որոնք առանց այն էլ տնքում են ամենուրեք բիւրոկրատական, կապիտալիստական, վաշխառուական ու այլ ձևի հարստահարութեան տակ։ Զօրքերի ու նաւատորմերի բիւջէն բոլոր խոշոր պետութիւնների մէջ կազմում է սովորաբար ընդհանուր բիւջէի ծանրութեան կենտրոնը։ Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի պէս պետութիւնները առայժմ դեռ կարողանում են դիմանալ կանգուն բանակների ու յարաճուն զինաւորութեան ծախքերին, քանի որ այդ երկիրները համեմատաբար հարուստ են, արդիւնաբերութիւնը ճոխ ու արգասաւոր և ազգային բարօրութեան ընդհանուր մակերևոյթը համեմատաբար բարձր։ Այնուամենայնիւ, նոյնիսկ այդ հարուստ պետութիւնների մէջ, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը չարաչար տուժում է միլիտարիզմի ծայրայեղութիւններից. ապացոյց՝ հակամիլիտարական այն ահագին հոսանքը, որ ստեղծուել է այդ երկրներում և որի առջև ժողովուրդների հրամանատարները վաղ թէ ուշ ստիպուած կը լինեն գլուխ խոնարհեցնել.

Որքա՞ն աւելի զգալի է միլիտարիզմի աւերածը տնտեսապէս ու կուլտուրապէս յետամնաց երկիրներում. Քանի՞ անգամ Իտալիայի, Սպանիայի ժողովուրդները արիւնալի ընդվզումներով փորձել են մեղմացնել այդ պատուհասը... Դեռ երէկ հերոսական Կատալօնը, որպէս մէկ մարդ, ծառացել էր հայրենի դաւաճան կառավարութեան դէմ, որ ի հաշիւ իր ժողովրդի ստրկութեան ու տառապանքների՝ մղում էր ամօթալի պատերազմներ աֆրիկական Մարոկկոյում։ Առայժմ, աւա՜ղ, այդ ազնիւ ըմբոստացումները խեղդւում են ժողովրդական արեան մէջ—նոյն բթացած ու կամազուրկ զինուորների բազուկներով—բայց կը գայ ժամանակ, երբ աշխատաւոր զանգւածների մի ժեստը միայն բաւական կը լինի՝ ժողովրդասպան պատերազմները արգելելու, կանխելու...

Իտալիայից և Սպանիայից յետոյ—Ռուսաստանը և Թիւրքիան։ Թէ որքան ծանր է միլիտարիզմի բեռը ցարերի կայսրութեան մէջ, երևում է պետական բիւջէից, նրա բաշխումից։ 1906 թւի վիճակագրութեան համեմատ՝ զօրքի ու նաւատորմի վրայ ծախսւում է մօտ 500 միլիոն ռուբլի. մի գումար, որ կազմում է ընդհանուր բիւջէի քառորդը։ Դեռ այդքանով, ի հարկէ, չեն սահմանափակւում ռուս ժողովրդի տնտեսական զոհաբերութիւնները՝ միլիտարական խորանին։ Հաշուեցէք, թէ որքան բեղուն, արգասաւոր աշխատանք են կորցնում այդ միլիոնաւոր ժիր ու առողջ երիտասարդները, որոնք ծաղիկ հասակի մէջ խլւում են իրենց չքաւոր ընտանիքներից...

Զինաւորութեան խելագար ծախքերը „սխմում են", բնականաբար այդ թշուառ երկրների զուտ կուլտուրական պէտքերը և նախ և առաջ՝ լուսաւորութեան գործը, դպրոցները, գրագիտութիւնը։ Սխմւում են նրանք՝ թէ կառավարութիւնների և թէ նոյնիսկ աշխատաւոր ազգաբնակութեան կողմից։ Իրենց անծայր խեղճութեան մէջ ժողովրդային զանգւածները այդ երկրներում ոչ մի հնարաւորութիւն չունին հոգալու իրենց զաւակների ուսման պէտքերը. և մենք տեսնում ենք, որ եւրոպական պետութիւնների շարքում, Թիւրքիայից ու Ռուսաստանից յետոյ, Իտալիան այն երկիրն է, ուր տգի-

տութիւնն ու անգրագիտութիւնը շեշտւում են ամենահռելի չափերով *)։

Աւերիչ՝ անտեսութեան համար, աւերիչ՝ կուլտուրայի ու մտաւոր առաջադիմութեան համար, մշտնջենական սպառնալիք՝ ներքին ու արտաքին խաղաղութեան համար։

Ներքին խաղաղութիւնը վտանգւում է ոչ միայն զինուորական միջամտութիւններով՝ կապիտալի ու աշխատանքի պայքարի. ոչ միայն միլիտարիզմը իր կանգուն բանակներով և կաստային զօրասիստեմով պատրաստ է միշտ միջամտելու աշխատաւորական, գործադուլային ու այլ տեսակ շարժումների մէջ, ոչ միայն նա պատրաստ է միշտ ճնշել ու ջարդել աշխատաւորին ի նպաստ կապիտալի ու գործատիրոջ, այլև նա միշտ ընդունակ է քաղաքական պատուհասներ բերել ժողովրդի գլխին, սադրել „պետական հարուածներ“ (coup d'état) ու վերիվայրումներ... յօգուտ, ի հարկէ, ոչ ժողովրդի, ոչ աշխատող ու տառապող ընդհանրութեան, այլ յօգուտ մի արտօնեալ փոքրամասնութեան, մի կաստի, դասակարգի...

Դա մի իրական սպառնալիք է, որ կապուած է միլիտարիզմի էութեան հետ։ Ֆրանսիական պատմութեան վերջին տասնամեակը պերճախօս կերպով ցոյց տուեց այդ։ Տեսանք դրէյֆուսեան փոթորկալի դատի միջոցին, թէ ինչպէս զինուորական բարձր առաջնորդները, գրեթէ ամբողջ սպայակոյտը (état-major), վարակուած մինչև ուղ ու ծուծ յետադիմական գաղափարներով, թև էր տալիս հակահանրապետական խաժամուժին—կղերականներին, նացիոնալիստներին ու արքայականներին—կուզէր ազատութեան ու արդարութեան դէմ, ցինիկօրէն դրժում էր Ֆրանսիայի լաւագոյն աւանդութիւնները և պատրաստ էր ենթարկելու հանրապետութիւնը ամենահաւոր փորձութիւնների։

Հարիք—ըստ ամենայնի...

Ինչպէ՞ս գարմանել... Ինչպէ՞ս վերացնել, կամ գէթ մասամբ թեթևացնել ժողովուրդների մէջքի, սրտի և ուղեղի վրայ ծանրացած այդ սարսափելի բեռը։ Ի՞նչ միջոցով կարելի է կանխել պատերազմները և սահմանափակել զինաւորումի այդ համաճարակ ու կատաղի տենդը։ Սա ամենացաւոտ ու առաջնակարգ կնճիռներից մինն է, որ զբաղեցնում է քաղաքակիրթ մարդկութիւնը։

Երկու լուծում կայ։

Մէկը գալիս է „բարձր“, իշխող դասակարգերից։ Միւսը գալիս է ժողովրդից և նրա պաշտպան ռամկավարական կուսակցութիւններից։

Առաջինը ձգտում է գլուխ բերել ընդհանուր զինընկեցութիւն (*desarmement*) կամ զինաւորման սահմանափակումն՝ միջազգային համաձայնութեամբ, իրաւախոհութեամբ։ Այդ ձգտումը ստացաւ մի տեսակ պաշտօնական նշիրագործումն 1899 թիւին, երբ աշխարհի ամենահզօր ինքնակալներից մինը, Նիկոլա II հրատարակեց իր արտաքոց մանիֆեստը համաշխարհային զինաթափութեան մասին։ Տեղի ունեցաւ Հաագի պատմական խորհրդաժողովը։ Պետութիւնները, ի դէմս իրենց ամենաձեռնհաս ներկայացուցիչների, գումարեցին Հոլլանդիայի մայրաքաղաքում և ամիսներ շարունակ խորհեցին։ Արդի՞ւնքը... Հէնց նոյն տարուայ մէջ պայթեց անգլօ-տրանսվալեան պատերազմը... Իսկ մի քանի տարի յետոյ՝ կեղծութեան գլուխ-գործոցը մերկացաւ իր բովանդակ այլանդակութեամբ սեփական միջավայրում, նոյն իրեն նախաձեռնողի մօտ... Առաջ եկաւ ռուս-եապօնական պատերազմը...

Աշխարհը տեսաւ, որ խաղաղասիրութեան ու միջազգային համերաշխութեան անունով խաղացւում է մի անարժան կատակերգութիւն, որ այդ տեսակ բանակցութիւններով պատերազմները չեն վերանայ, զինաւորումները չեն նուազի, միլիտարիզմը չի թուլանայ։ Ընդհակառակը. „բարեկամական“, մեղմանոյշ զրոյցներից յետոյ իւրաքանչիւրը շարունակում է աճեցնել ծովի ու ցամաքի իր ուժերը։ Անգլօ-գերմանական հակամարտութիւնը մի նշանախեց անգամ չը պակասեց Հաագի երկու կօնգրէսներից յետոյ, ընդհակառակը՝ աւելի թափ առաւ, և այսօր երկու ախոյեանները կատաղօրէն մրցում են իրար հետ՝ զրահանաւերի շինութեան մէջ... որովհետև գերմանական բուրժուա ու ֆէօդալ դասակարգերին հաճելի է՝ ծաւալել իրենց տիրապետութիւնը տիեզերական ջրերի վրայ, համաձայն կայզէրի ռազմակոչին. „Uusere Zukunft auf dem Wasser!“ (Մեր ապագան ջրերի վրայ է) և որովհետև միւս կողմից էլ Անգլիային ցանկալի է անխախտ պահել „ծովերի միահեծան թագուհու“ իր պատմական, տիեզերական հմայքը։

Ուրիշ հակամարտութիւնները ևս չը թուլացան Հաագից յետոյ, այլ միայն շեշտուեցին. բռնակալների և պրօֆէսիօնալ դիւանագէտների բերնով հռչակուած խաղաղութիւնը աւազի վրայ կառուցուած մի շէնք էր, խարխուլ ու երերուն. նա ամեն վայրկեան պատրաստ է փլել։

Կայ և բուրժուա-ռամկավարական խաղաղասէրների ընդհանրապէս համակրելի տարրը, որ բոլոր երկրներում եռանդով պրոպագանդ է մղում խաղաղութեան ու ազգերի համերաշխութեան մասին, ունի իր տարեկան համագումարները, իր մամուլը, ունի և կենտրօնական միջազգային իր բիւրօն Շվէյցարիայի Բերն քաղաքում։ Ինքնին օգտակար ու համակրելի մի հաստատութիւն, որ քարոզում է, երբեմն նոյնիսկ աջողեցնում է միջպետական մանր կնճիռների խաղաղ հարթումը իրաւարար ատեանների միջոցով, սակայն, ազգու և վճռական գործօնի դեր միլիտարիզմի ցաւոտ հարցերում՝ չի կարող խաղալ նաև այդ անպաշտօն, բուրժուա-ռամկավար խաղաղասէրների ինտերնացիօնալը։

Երկրորդ լուծումը—բուն ռամկավարականն է։ Նրա միլիօնաւոր կողմնակիցների մէջ կան, ի հարկէ, բուրժուազիայի ձախակողմեան, դեմօկրատ տարրերից, բայց նրա հզօր ու հետևողական փաստաբանն են բոլոր երկրներում՝ սոցիալիստական կուսակցութիւնները, Միջազգային Աշխատաւորական Միութիւնը—Ինտերնացիօնալը։ Վերջինը այնքան արդէն ուժեղ է իր թուով ու ազդեցութեամբ, որ այժմից իսկ կարողանում

*) Մի փոքրիկ աղիւսակ. Շվէյցարիայում ամեն մի 1000 բնակիչներից ընդամենը 6-ը անգրագէտ են, Գերմանիայում 1000-ից 21, Անգլիայում 24, Ֆրանսիայում 35, Աւստրիայում 327, Իտալիայում 1000-ից 529 անգրագէտ են։ Զեռի տակ չունինք Ռուսաստանի թիւը, բայց յամենայն դէպս նրանք շատ աւելի խոշոր են, քան Իտալիայինը։ Թիւրիոյ մասին խօսել իսկ չարժէ։

է զգացնել տալ իր թափը միջազգային բարդութիւնների կշռի վրայ, կարողանում է երբեմն—իր կորովի սպառնալիքներով, պարլամենտական միջամտութիւններով ու հրապարակական զանգուածային ցոյցերով—արգելք լինել պատերազմներին։ Ֆրանսիական սոցիալիզմն էր, որ վերջին երկու տարուայ ընթացքում, Մարոկկոյի ճգնաժամի միջոցին, զսպեց հայրենի կառավարութեան և ռազմատենչ բուրժուազիայի ախորժակները, յուզեց շարունակ հասարակական կարծիքը և կանխեց շատ արիւնալի արկածներ։ Եւ երբ անցեալ տարուայ ընթացքում, անգլո-գերմանական յարաբերութիւնները հասել էին հակամարտութեան ու լարման գագաթնակէտին, երբ մթնոլորտը ելեքտրականացել էր և տոգորուել պատերազմի յամառ շշուկներով, դարձեալ սոցիալիստ կուսակցութիւններն էին, որ հնչեցրին ամենաազդու „հաւա՜ր“ երկու երկրներում. անգլիական սոցիալիստները փոխադրուեցին Բերլին, գերմանական սոցիալիստները իրենց հերթին գնացին Լոնդոն և երկու մայրաքաղաքներում կատարուած թափօրների, սոցիալիստական անգլո-գերման եղբայրակցութեան ցոյցերի մէջ՝ կառավարութիւնները նշմարեցին աշխատաւոր զանգուածների հրահանգիչ սպառնալիքը...

Ի՜նչ ահաւոր նախազգուշացում էր նոյն բուրժուա ու աւատական դասակարգերի ու կառավարութիւնների համար՝ Սպանիայի, Կատալոնի վերջին ցնցող անակնկալը... Այդ հազարաւոր ապստամբները, որոնք բողոքելով շղթայազերծուած պատերազմի դէմ, պարզում էին ընդհանուր գործադուլի ու սոցիալական ազատագրութեան կարմիր դրօշը, գնում էին գնդակների տարափի տակ քանդելու բռնակալութեան, կղերի ու բուրժուազիայի պատւարները—դա „պարիզեան Կոմմունայից“ յետոյ ամենածանր, ամենաարհաւրալի դասն է որ չի կարող մտածել չը տալ աշխարհի ռազմասէր հրամանատարներին...

Բոլոր „խաղաղասէր“ հոսանքներից սոցիալիզմը ամենաիրականն ու զօրաւորն է, բոլոր դիմագրական հատուածների շարքում՝ սոցիալիստական կուսակցութիւնը ամենաազդուն է միջազգային քաղաքականութեան ծանրակշիռ խնդիրների մէջ, որովհետև նա ունի իր ետևում անձնազոհ մարտնչողների բազմամիլիոն զանգուածներ, որոնք կարող են պատերազմի միջոցին մի օր վերջապէս, ծառանալ յաղթականօրէն ժողովրդի բոլոր այլազան ոսոխների դէմ և խաւարեցնել միանգամ ընդմիշտ բռնակալութեան ու կապիտալիզմի արեգակը...

Ի՞նչ է քարոզում այդ հոսանքը միլիտարիզմի դէմ։

Նա դաւանում է այն համոզումը, որ պատերազմը ժամանակակից քաղաքակրթութեան մէջ բղխում է կապիտալիզմի բէժիմից, որ միջազգային բարդութիւններին սովորաբար խթան են լինում իշխող, դրամատէր դասակարգերը, որոնք ձգտում են միշտ նորանոր հողեր գրաւել երկրագնդի խուլ ու խոպան անկիւններում, ձգտում են ըստ կարելւոյն ընդլայնել իրենց „գաղութային“ տիրապետութիւնը, որպէսզի հնար ունենան արտահանելու, սպառելու իրենց յարաճուն արդիւնաբերութեան լեռնացած արդիւնքները։

Պատերազմը կապիտալիզմի անբաժան ստուերն է և կը վերանայ վերջնականապէս միայն այն ժամանակ, երբ կը փլատակուի կապիտալիզմի բովանդակ շէնքը, երբ մասնաւոր սեփականութեան ու դասակարգերի անհետացման հետ՝ կ'անհետանան ժամանակակից հասարակութեան բոլոր աղաղակող անիրաւութիւնները։

Այդ համոզումը, սակայն, չի թելադրում իր դաւանողներին՝ սպասել ձեռնածալ, կրաւորական դիրքի մէջ, մինչև կապիտալիզմի փլատակումը։ Նրանք կռւում են պատերազմի ու միլիտարիզմի դէմ այժմից իսկ։ Նրանք ձգտում են—արդէն ներկայ բուրժուազական կարգերի մէջ—մտցնելու, իրագործելու այնպիսի հիմնական բարենորոգումներ, որոնք պէտք է առաջնորդեն, որպէս անհրաժեշտ հանգրուաններ, դէպի ճշմարիտ միջազգային խաղաղութիւն ու համերաշխութիւն։

Սոցիալիստները այժմից արդէն չեն պահանջում ազգերի զինաթափութիւն։ Նրանք ուտոպիստ երազողներ չեն, անիրագործելի ցնորքների ետևից ընկած. Նրանք ռէալիստ, իրապաշտ մարդիկ են, որ փնտրում են իրագործելին։ Նրանք գիտեն յարմարուել ժամանակի ու տարածութեան պահանջներին, գիտեն որոշ չափով համակերպել իրականութեան անողոք անհրաժեշտութիւններին։

Իրականութիւնը, աւա՜ղ, դեռ հեռու է այն ոսկէ դարից, երբ գայլն ու գառը մէկտեղ կ'արածեն, երբ մարդ-գայլերը կարող են ապրել իրենց նմանների հետ խաղաղ դրացիական կենցաղի մէջ, առանց իրարու հետապնդելու և բզկտելու։ Իրականութիւնը — անգամ քաղաքակիրթ, ամենաառաջադէմ իրականութիւնը — տակաւին լեցուն է յոռի, մարդասպան, պատերազմատենչ բնազդներով, որոնց հանդէպ խաղաղասէր ժողովուրդները պիտի մնան միշտ՝ զգաստ ու աչալուրջ հսկողի դիրքում, եթէ չեն ուզում անդունդ գնալ և անդունդ գլորել քաղաքակրթութեան բովանդակ շէնքը։ Ո՛չ, ազգերը չը պէտք է զինաթափուին։ Գարշելով հանդերձ ժողովրդասպան պատերազմներից, ատելով հանդերձ վառօդի հոտը, ժամանակակից ռամկավարութիւնը, սոցիալիզմը պատրաստ են, այնուամենայնիւ, սպառազինուած կռւի դաշտ ելնել, հէնց որ ծայր կը տայ հորիզոններից աշխարհակալող ու բռնաւոր պատերազմի ուրուականը, հէնց որ խաղաղ, կուլտուրական հայրենիքը կ'ենթարկուի յարձակման վտանգի։

Ժողովուրդները չը պէտք է զինաթափուին։ Եւ ի՞նչ է անզէն ժողովուրդը ժամանակակից աշխարհում։ Մի ողբալի փալաս, մի անճար ու զզուելի խամաճիկ, որին բռնաւորները—դրսից կամ ներսից—կարող են միշտ թելադրել իրենց անսանձ քմահաճոյքը։

Ա՜հ, երանի բոլոր ազգերը, բոլոր մանր կուլտուրական համայնքները վաղուց արդէն, իրենց գոյութեան խանձարուրից իսկ իւրացնէին ճակատագրի այդ անողոք հրամայականը, երանի՜ թէ ըմբռնէին նրանք իսկզբանէ աշխարհի հզօր, արիւնապարտ այն օրէնքը, որի համեմատ ՈՒԺԸ, բիրտ, կոպիտ ուժը քայլում է միշտ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ առջև, պայմանաւորում է այդ Իրաւունքի առաջխաղացութիւնն ու յաղթանակները և հաղորդում է ժողովուրդներին այն անհրաժեշտ փայլն ու հմայքը, առանց որոնց՝ նրանք տեղ չունին, տարաբախտաբար, աշխարհի ճոխ ու լիառատ սեղանի շուրջը...

ԵՐԿՈՒ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿ

Յանիններորդ դարի ամենանշանաւոր ու ամենասրտառուչ քաղաքական վիպերգութեան—Իտալիայի ազատութեան—տօնն է տօնւում։ Զքնաղ արտայայտութիւնը այն մեծ, տիեզերական գաղափարների, որոնք ծնունդ առան տասնութերորդ դարի վերջում և որոնք մի գեղեցիկ ծաւալումով լցրին տասնիններորդ դարը ամբողջապէս։

Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան կտակած սկզբունքները խաղաղութեամբ ու հանդարտիկ ընթացքով չէին իրագործւում Եւրոպայի մէջ։ Պահպանողականութեան և բռնակալութեան վատթարագոյն ներկայացուցիչները միացան Աւստրիայի մայրաքաղաքում և կազմեցին նզովեալ „Սրբազան Դաշնակցութիւնը“, որի միակ նպատակն էր ճնշել ազատութեան և արդարութեան ամեն ազնիւ ձիգ, ամեն վեհանձն շունչ։ Գազանացած Մետերնիխի բերանով Իտալիան լոկ „աշխարհագրական անուն“ յայտարարւեց. կռիւ սկսւեց բոլոր այն ժողովուրդների դէմ, որոնք հաւատարիմ պատմական Մեծ Իրողութեան աւանդած ներշնչումներին՝ չէին կարող ու չէին կամենում հանդուրժել „վատ հովիւների“ լուծը...

Ազգութիւնները՝ տգէտ ու խմաստակ արհամարհանքի ենթարկւեցին. ազգային, ցեղային, լեզուական բոլոր կապերը ամենավայրագ հալածանքի առարկայ դարձան։ Պետութիւնների քաղաքական և իրաւական սահմանները գծելիս՝ „վատ հովիւները“ անգիտացան ազգագրական հատախմբումների տեսակէտը և առաջ տարան մի ցաւագար ու ապուշ եռանդով „եւրոպական հաւասարակշռութեան“ վտանգաւոր ու բռնաբարող քաղաքականութիւնը։ Ազգերը — գերմանացի փիլիսոփայ Ֆիխտէի պատկերաւոր արտայայտութեամբ — հասարակ իրեր դիտւեցին և նետւեցին կշեռքի այս կամ այն նժարը "եւրոպական հաւասարակշիռը" գոյացնելու համար։

Այս տարօրինակ և վատառողջ հասկացողութեան զոհ դարձաւ նաև Իտալիան՝ ակամայ ենթարկւելով Հաբսբուրգեանների անիրաւ տիրապետութեան։ Մետերնիխի դիւային խելքը աւելի անարգական ու աւելի խայտառակ իրողութիւն չէր կարող ստեղծել...

Ազգերը ընդհանրապէս և Իտալիան մասնաւորաբար չկամեցան, սակայն, հաշտւել „Սրբազան Դաշնակցութեան“ դժնդակ արարքի հետ։ Եւ սկսւեց գեղեցիկ ու երազական պայքարը ժողովուրդների և կառավարութիւնների միջև. ծաւալւեց հերոսական ու յուզիչ ճակատամարտը բռնաբարւած ազգութիւնների և բռնակալ պետութիւնների միջև...

Հասարակութեան աւելի գիտակից, աւելի զգայուն և աւելի գաղափարական տարրերը հիմք դրին մի առաքինի և վսեմ գործունէութեան, որ առաջ էր տարում գաղտնի ընկերակցութիւնների մէջ, որ տալիս էր բազմաթիւ օրինակներ ազնիւ ըմբոստութեան ու վեհ զայրոյթի... Իտալիան, գեղեցիկ, աքանչելի մեացորդը հռոմէական նախկին հանրապետութեան, կտոր կտոր էր, բաժան-բաժան և ստրուկ Վիէննայի արքունիքին։ Անհրաժեշտ էր միացնել Մեծ Աշխարհի, տիեզերական պետութեան այդ առևանգւած զաւակը, պէտք էր մի վսեմ ու յաղթական շարժումով յետ մղել վատթար թշնամուն, որի լուծը արդէն անտանելի էր դարձել պատմական թերակղզու ազատասէր ժողովրդի համար։

Տեղի ունեցան ապստամբութիւններ և ժողովրդական շարժումներ զանազան ժամանակներում։ Անցած դարի 20-ական թւականներին, Վիէննայի դիպլոմատիական հաւաքումից հազիւ քանի մի տարի յետոյ՝ գաղտնի ընկերակցութիւնները ազատութեան առաջին փորձն արին։ „Սրբազան Դաշնակցութիւնը“ զօրեղ էր տակաւին. յեղափոխական գաղափարը նոր էր խեղդւած բովանդակ Եւրոպայում։ Եւ քաջարի ազատականները չկարողացան յաղթականօրէն պակել իրենց գործը։ Բռնակալների միութիւնը յաղթեց ապստամբւած Իտալիային։

Այնուհետև այս երկրի շարժումները, ազգային, հայրենասիրական բուռն արտայայտութիւնները մի գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ զուգորդւեցին Եւրոպայի զանազան մասերում և ամենից առաջ Ֆրանսիայում տեղի ունեցած ժողովրդական, սահմանադրական, յեղափոխական շարժումներին։ 1830 թւականի յուլիսեան յեղափոխութեան արձագանքները տարածւեցին—ուրիշ երկրների հետ միասին—նաև Իտալիայի վրայ։ Մարտնչող երիտասարդութիւնը գլուխ բարձրացրեց, աւստրիական ճնշող լուծը թօթափել կամեցաւ, դիւցազնական մենամարտը ծայր տւեց թերակղզու զանազան վայրերում, վիրաւոր հայրենասիրութիւնը՝ միացած Մեծ Յեղափոխութեան անմոռանալի սկզբունքներին — շարժման մէջ մտաւ... Այս անգամ էլ սակայն ամեն ինչ թաղւեց արեան և մոխիրների մէջ։ Պայքարող բազուկը խորտակւեց և երկիրը նորէն սկսեց յղացումի և ստեղծագործութեան գաղտնի, հալածական առաքինութիւնը։ Ազատութեան և հայրենիքի արդար գործը սպանւեց այստեղ, Ապենինեան բարձրութիւնների վրայ. սպանւեց նաև այնտեղ, Վիլայի ափերում, Լեհաստանի երկնքի տակ։ Մի տեղ Հաբսբուրգեան անարգ թագը, միւս տեղ Թոմանօվների անիրաւ սուինը վերջ դրին մարտնչող ժողովուրդների մաքուր, վսեմ դատին...

Եւրոպական հարթութեան վրայ—մի քանի բախտաւոր բացառութեամբ—այս թւականի յեղափոխութիւնից յետոյ ևս ծաւալւեցին յետաշարժման և հակահարւածի (réaction) սև թեր։ Յարիներ անցած՝ 1848 թւականի քաղաքական և հասարակական յեղափոխութեան հետևանքները երևացին նաև մարտի ու պայքարի այս անջնջելի ու գերահրաշ միջավայրում։ Ազգաբնակութիւնը աւելի պատրաստ էր, յեղափոխական գաղափարները այս անգամ աւելի հասունացած էին, աւստրիական պետութիւնը կազմող միւս մասերում ևս ընդդիմադիր շարժումներ էին ծայր տւել. թւում էր թէ այս անգամ, այնքան դիւցազներգութիւնից յետոյ, Իտալիան պիտի հանի իր վաղեմի, իր միակ նպատակին։ Շարժւեց Վենետիկը, խլրտաց ամբողջ Լոմբարդիան, առաջ խաղացին թերակղզու միւս մասերը — սակայն այս անգամ ևս անկարելի եղաւ ձեռք բերել այն թանկագին, ցանկալի ազատութիւնը, առանց որի ժողովուրդների կեանքը չունի ոչ մի հրապոյր, ոչ մի հմայք։ Պատմութիւնը ասես կամենում էր մի եղերական օրինակով ապացուցանել այն դառն ճշմարտութիւնը՝ թէ ազատութիւնները և հաւասարական արդարութիւնները ձեռք են բերւում երկարամեայ ու յամառ աշխատանքի գնով, թէ ժողովուրդները, ստրուկ, անիրաււած ազգերը պիտի անվերջ ու անդուլ կռիւներով նւաճեն իրենց անկախութիւնը։

Մի տասնամեակ ևս և Իտալիան կամայ-կամայ, բայց հաստատուն քայլերով մօտենում է տարիների պարտութիւնների մէջ իր երազած յաղթանակին։ 1859 թւականը անջնջելի կը մնայ Իտալիայի պատմութեան կարմիր էջերում։ Նա չի մոռացւի և յիշատակելի քաղցրութեամբ կը յարատևի նաև ընդհանուր պատմութեան երեսների վրայ, իբրև գաղափարի և հերոսական անձնազոհութեան մի պատկառելի յաղթանակ, իբրև ազատութեան և արդարութեան մի հրաշալի պակաւորում, իբրև հրահանգիչ, խրախուսական և քաջալերող վէպ բոլոր այն ազգերի համար, որոնք մարտնչում են յանուն նոյն սկզբունքների ուրիշ աստղերի տակ և ուրիշ բարձունքներում...

Իտալիայի ազատութիւնն ու անկախութիւնը մի քանի ուժերի և գործօնների հետևանք է։ Ամենից առաջ պէտք է յիշատակել այն ընդհանուր, համատարած մթնոլորտը, որ առաջ եկաւ Եւրոպայում՝ յեղափոխութեան մեծ սկզբունքների շնորհիւ։ Մարդը և ազգը ազատ հռչակւեցին և նրանց իրաւունքները անբռնաբարելի։ Այս գաղափարով էր ապրում և շնչում դարը և դարի որդին առհասարակ։ Ընդհանուր, համաշխարհային այս մեծ գործօնի կողքին երևան եկան մի շարք ազդակներ Իտալիայում և Իտալիայից դուրս։ Լոմբարդիայի թագաւոր Վիկտոր Էմմանուէլ, նրա հռչակաւոր մինիստր Կավուր, Ֆրանսիայի կայսր Նապոլէոն III և առաւելապէս ժողովրդական հերոսներ՝ Մաձզինի և Գարիբալդի—սրանք բոլորն էլ միացրին իրենց տարբեր արժէք ունեցող ուժերը միևնոյն նպատակին հասնելու համար։

պէտք է շեշտել, իհարկէ, որ բոլոր այս ազդեցութիւնների մէջ՝ ամենից աւելի գաղափարական, ամենից աւելի պատկառելի մասը ընկնում է ժողովրդական տարրին, ժողովրդական դիւցազնութեան։ Վիկտոր Էմմանուէլի տրամադրութիւնը, Նապոլէոնի աջակցութիւնը, Կավուրի նուրբ և իմաստուն դիւանագիտութիւնը ամուլ և անպտուղ տարրեր կը մնային, եթէ դրանց չ'առաջնորդէր հսկայ զանգուածի բուռն և լիառատ անձնազոհութիւնը, անկաշառ և անարատ ոգևորութիւնը։ Իտալիան այսպէս վերածնուեց։ Միջերկրականի հին, ալևոր հանրապետութիւնը, դարաւոր սքանչելի քաղաքակրթութիւնը չէր կարող ստրուկ մնալ Հաբսբուրգեանների արիւնոտ ճանկերում... Պատմութիւնը սուտ կը լինէր, եթէ այդ դասական աշխարհը չտանար ի վերջոյ իր անկախութիւնը և իր ա ն խ ա տ ե լ ի ի ր ա ւ ո ւ ն ք ը...

Եւ եթէ մարդկութիւնը յետագայում ոգևորուել է Իտալիայի ազատութեան գրաւիչ դիւցազնավէպով, եթէ միւս ազգերը, մանր, ճնշուած, բռնաբարուած միութիւնները ներշնչուել են այդ յիշատակելի պատմական ակտով՝ դրա պատճառը ոչ թէ անջատական գաղափարն է, այլ մարդու և ազգի անկողոպտելի իրաւունքների յաղթանակը։ Իրերը այնպէս դասաւորուեցին և պատմութիւնը այնպէս պահանջեց, որ իտալացի մարդու և իտալական ազգի ազատութիւնը տեղի ունենար աւստրիական լծի թօթափումով և աւստրիական տիրապետութեան մերժումով։ Դա գաղափարի յաղթական պատասխանն էր Վիէննայի անիրաւ և իմաստակ կարգադրութեան, դա պատմութեան դատն էր մետերնիխեան յանդուգն և սանձարձակ իշխանութեան։ „Վատ հովիւները" Իտալիան նետեցին այն նժարի վրայ, ուր Աւստրիան էր, որպէսզի այդպիսով հ ա ւ ա ս ա ր ա կ շ ռ ւ է ր եւրոպական պետութիւնների դիրքը, „վատ հովիւները" կամեցան խեղդել մի քաղաքակրթ, ազնիւ ազգութիւն։ Ժողովուրդները սակայն առաքինի ցասումով ծառացան դիւանագէտների հաշիւների դէմ և մաքրեցին սեր մարդկութեան ճակատից...

***

Իտալիայի ազատութեան յիսնամեակը զուգադիպում է մի ուրիշ յիսնամեակի հետ, որ աւելի թանգ է մեզ համար և որ այնքան նշանակութիւն ունի մեր հասարակական-քաղաքական ինքնաճանաչութեան տեսակէտից։ Տաղանդաւոր հայ հրապարակախօս և յայտնի հասարակական գործիչ Մ. Նալբանդեան գրած է, կամ աւելի ճիշտ փոխագրած է, Իտալիայում, 1859 թ-ին, ազատութեան ճակատամարտի արիւնահեղ օրերին իսկ, նշանաւոր „Մեր հայրենիք" բանաստեղծութիւնը։ Արտասանած իտալուհու բերանից, ամենաբուռն ոգևորութեամբ երգուած այդ որոտընդոստ և կուռ հիմնը այնուհետև՝ յիսուն երկար տարիների ընթացքում՝ դարձել է մեր երիտասարդութեան սիրելին։ Մեր ժողովրդի լաւագոյն տրամադրութիւնը և մեր հասարակութեան վեհանձն բնազդները գրաւիչ պայծառութեամբ այդ բանաստեղծութեան մէջ են արտացոլել.

Ամենայն տեղ մահր մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի ով իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհի։

Պատգամաբերի խորունկ ոգևորութեամբ և անսասան հաւատքով ներշնչուած այս քառեակը միշտ յուզել է և կարող է յաւիտեան յուզել մեր ժողովրդի բոլոր խաւերը առհասարակ։ Դժուար է գոյց տալ մի ուրիշ բանաստեղծութիւն, որ այնքան լայն ժողովրդականութիւն ունենայ, որքան վառամեռիկ հրապարակագրի և անկեղծ հերոսի այս յուզիչ խօսքը...

Եւ այսօր, յիսուն տարի յետոյ, երբ մեր ժողովուրդը մասամբ անցած ազատութեան դժուարին պաքարը—նորէն կարող է արտասանել հայ բանաստեղծի չքնաղ երգը, նորէն կարող է դիմագրաւել մահին՝ յանուն ազատութեան, հաւասարութեան և եղբայրութեան։

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ

IV

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

—

Մարդկային ընկերակցութեան ծնունդը, նրա նախնական կերպարանքը, նրա առաջին քայլերն ու խարխափումները բնութեան անծայրածիր լաբիւրինթոսում...

Ասայինք արդէն, որ այդ բոլորը տակաւին պատած է անյայտութեան մառախուղով, ինչպէս առհասարակ սոցիոլոգիական, հասարակագիտական բոլոր այսպէս կոչուած „սկզբնաւորութիւնները"։

Եւ մենք երկար չենք կանգ առնի նրանց վրայ, կը յիշատակենք ընդունուած հիպոթէզները, ենթադրութիւնները և առաջ կ'անցնենք։

„Հիպոթէզ" ասելով, չը պէտք է հասկանանք սոսկ „ենթադրութիւն"։ Հիպոթէզներ կան, որոնք քնդունում են գիտական ստոյգ դրութիւնների կերպարանք։ Առանց այդ տեսակ հիպոթէզների ժամանակակից գիտութիւնը արած չէր լինի այն հսկայական առաջադիմութիւնները, որ նա արել է։ Գիտական միտքը առաջ է մղում իր գործունէութիւնը ոչ միայն դրական, փորձնական մեթոդով (à posteriori), այլ և դ է դ ի ւ ք ս ի օ ն ո վ, հետևութեամբ (à priori)։ Նա կռահում է որոշ ճշմարտութիւններ և յետոյ միայն ձգտում է հաստատել, վաւերել նրանց։ Նա հաստատում է à priori (առաջանէ) ընդունուած դրութիւնների գիտականութիւնը միայն ժամանակ, երբ գտնում է լիակատար համաձայնութիւն այդ դրութիւնների և գիտական հետազօտութեան բոլոր պատրաստ եզրակացութիւնների միջև։

Այդպէս են հաստատուել բոլոր նշանաւոր հիպոթէզ-թէօրիաները, սկսած Կանտ-Լապլասեան տեսութիւնից—որի համեմատ երկրագունդը, արեգակը, լուսինը և բիւրաւոր մոլորակներն ու համաստեղութիւնները առաջ են եկել ժամանակի անվերջութեան մէջ միևնոյն ս կ զ բ ն ա կ ա ն „մ ի գ ա յ ի ն զ ա ն գ ւ ա ծ ի ց" (la nébuleuse), որ պտտուել, շրջանառել, ձևափոխուել է յաւիտենօրէն տիեզերական անհունի մէջ կենտրոնաձիգ ու կենտրոնախոյս ուժերի գործակցութեամբ—մինչև Դարվինեան հռչակաւոր թէորիան մ ա ր դ ու ա ն ա ս ն ա կ ա ն ծ ա գ մ ա ն մասին—որի համեմատ մարդկային տեսակը հանդիսանում է որպէս մի օղակ (առայժմ բարձրագոյնը) կենդանական էւոլիւցիայի երկարաձիգ շղթայի վրայ—մինչև Հեկկելեան հոյակապ հիպոթէզը կ ե ա ն ք ի ծ ա գ մ ա ն խնդրի շուրջը, որի համեմատ՝ տիեզերական զարգացման անդրագոյն շրջաններում, ածխածնի հսկայական առատութեան շնորհիւ, կենսանիւթերի մի հզօր ու խորհրդաւոր գործակցութեամբ առաջ է եկել անօրգան, անգործարան տարերքներից հռչակաւոր մ օ ն է ր ը, պրոտոպլազմը, արարչագործ „նախանիւթը"...

Ոչ Կանտ, ոչ Լապլաս, ոչ Դարվին, ոչ Հեկկել չեն մտել ու հետազօտել տիեզերական անցեալի այդ կորած, մշուշապատ անդունդները։ Սակայն դրանց տեսութիւնները միանգամայն ներդաշնակւում են գիտութեան, փորձնականութեան բոլոր այլազան եզրակացութիւնների հետ և չը կայ մի հատիկ իրողութիւն, որ հակասէ նրանց, մանաւանդ երկու առաջիններին։ Չարլզ Դարվին չի գտել այն „միջին աստիճանը", փոխանցման այն տեսակը, որ կապում է մարդէակին բարձրագոյն կապկային տեսակի հետ, բայց դա չի արգելում նրան և բովանդակ համաշխարհային գիտութեանը՝ յայտարարել համարձակ, որ այդ միջին օղակը—մարդու և բարձր կապիկների ընդհանուր նախահայրը—անպայման գոյութիւն է ունեցել որևէ ժամանակ և որ պէտք է փնտրել նրա կմախքները երկրի խորունկ շերտերի մէջ։ Դարվին, Հեկկել, Վայսման ու այլ տիեզերահռչակ գլուխները չեն դիտել փորձնականապէս, անձնապէս, թէ ինչ ձևով է այն հեռաւոր, անյիշատակ շրջաններում մարդ-տեսակը

առաջ եկել այն ընդհանուր նախատիպից. դրա հետ միասին շատ ուրիշ „բացեր“ ևս կան դարվինական տեսութեան մէջ, սակայն նրանք անզօր են խախտելու դարվինիզմի ներդաշնակ ամբողջութիւնը, հաստատուած փաստերի մի վիթխարի լեռան վրայ, ընդունուած հանրօրէն, համաշխարհայնօրէն— և այսօր այդ թէօրիաներն ու հիպոթէզները չդաւանողները դուրս են գիտութեան հօրիզոններից։

Մովսիսական և Ցիսուսեան արարչագործութեան „թէօրիաները“ վաղուց արդէն պատմութեան սեփականութիւն են դարձել, նրա հետ միասին Ադամի ու Եւայի առասպելը։ Մարդկութիւնը բացառութիւն չէ տիեզերքի մէջ, նա մի ջոկ, առանձնաշնորհեալ ստեղծագործութեան արգասիք չէ։ Նա ծնունդ է, իր լաւ ու վատ բնազդներով, տիեզերական նոյն կոյր, հզօր տարերքների, ինչպէս և ամբողջ անասնական աշխարհը. նա ծնել է ոչ թէ մի զոյգից, աստիճանական ծննդաբերութեամբ, այլ խմբումներով, հասարակութիւններով, ինչպէս բոլոր կենդանական տեսակները։

Առասպել է և նախնական Ռօբինզօնը։ Մենաւոր, կղզեացած անհատը գոյութիւն չի ունեցել երկրի վրայ, ինչպէս որ գոյութիւն չի ունեցել յարատեւօրէն կղզիացած մարդկային զ ո յ գ ը։ Պէտք է չենք գիտութեան տուած անժխտելի ելակետից՝ որ մարդկային գոյութեան արշալոյսին եղել են ոչ թէ մարդ-անհատներ, այլ մ ա ր դ կ ա յ ի ն ը ն կ ե ր ա կ ց ո ւ թ ի ւ ն ն ե ր։

Vae soli! „Վայ մենակին“... Այդպէս է եղել բնութեան անագորոյն ճիշը այն սարսափելի ժամանակներում, այդպէս է նա միշտ, այդպէս է և այժմ։ Անհատը մենակ ոչինչ է եղել բնութեան թշնամի ուժերի հանդէպ։ Ահա թէ ինչու— դարվինական „բնական ընտրութեան“ զօրութեամբ իսկ — մարդիկ ի սկզբանէ հակուած են եղել ապրելու ընկերակցութիւններով։ Ընկերական կամ հասարակական բնազդը (*sociabilité*) առաջ է բերել ամենուրեք որոշ „գործակցութիւն“ (*coopération*) զատ զատ մարդկային համախմբումների ծոցում։

Գոյութեան կռիւը իր ահեղ, բնաջնջող ձևով, կամ ինչպէս ասում են, „կռիւը բոլորի ընդդէմ բոլորի“ չի եղել համատարած և տիրական մի իրողութիւն։ Որոշ դարվինիստներ, ժամանակակից բուրժուազական կարգերի փաստաբան գիտուններ, ճգնում են այդ ձևով պատկերացնել մեծ անգլիացու վարդապետութիւնը։ Նրանք ճգնում են ապացուցանել, որ պատերազմը իր աւերիչ ձևերով և նրա հետևանք ճնշումն ու հարստահարութիւնները ճակատագրական ու անխուսափելի են մարդկութեան համար, որ „այսպէս եղել է միշտ, այսպէս էլ լինելու է յաւիտենականօրէն“, որ, հետևապէս, անհրաժեշտ է, որ մարդկութեան մի մասը իշխէ, միւսը հպատակի ու ստրկանայ, մի մասը, մարդկային „արիստոկրատիան“, պիտի մնայ միշտ զարգացման գագաթին, միւսը, „ստորին“ ցեղերն ու դասակարգերը,—անդունդներում...

Սակայն ինքը Դարվինը կանխել է արդէն այդ վնասակար ծայրայեղութիւնները, յայտարարելով, որ մարդկային զարգացման բարձր աստիճանների վրայ գոյութեան դաժան մենամարտը հետզհետէ մեղմանում, թուլանում է ուրիշ գործօնների ազդեցութեամբ։ Իսկ այսօր գիտութիւնը, հրահանգած թարմ բնագիտական ու հասարակագիտական ուսումնասիրութիւններից, պնդում է, որ նոյն գործօնների ազդեցութեան տակ մեղմուել է միշտ գոյութեան պատերազմը անգամ հեռաւոր, նախապատմական շրջանների մէջ, անգամ անասնական էւոլիւցիայի սանդուխքների վրայ։

Միշտ և ամեն տեղ նրան որոշ չափով հակակշիռ է եղել ընկերականութեան, հասարակականութեան կամ փոխադարձ աջակցութեան բնազդը—մի բնազդ, որ էապէս հակաեսական է (*antiégoiste*) և որ տարբեր ժամանակներում յորջորջուել է տարբեր անուններով. Ա դ ա մ Ս մ ի թ, հռչակաւոր մտածողը, անուանել է այն *sympaty*, հ ա մ ա կ ր ա ւ թ ի ւ ն, իսկ յայտնի ընկերաբան (սոցիոլոգ) Օ գ ի ւ ս տ Կ օ ն տ ը—ա լ տ ր ո ւ ի զ մ, այլասիրութիւն։ Այդ վերջին բառը և մնաց հաստատապէս սոցիոլոգիայի, հասարակական գիտութեան մէջ։

Կռիւը փաստ է. հզօր, բռնաւոր ու աւերիչ փաստ, ինչպէս ուժի, կոպիտ եսի պաշտամունքը, ինչպէս դաժան էգօիզմը։ Ոչ ոք չի ժխտի այդ իրողութիւնը, որ ծաւալուում է մարդկային բովանդակ էւոլիւցիայի վրայ և որ մերթ ընդ մերթ—ոչ միշտ, ինչպէս ուզում են հաւատացնել պատերազմամոլ գիտուններն ու դիպլոմատները—խաղացել է շինարար, քաղաքակրթող, դրական դեր։

Սակայն, պատմական իրականութիւնը արդելում է պնդել, որ այդ բիրտ ուժի պաշտամունքը, պատերազմների ու ճնշման ոգին յ ա տ ո ւ կ է մ ա ր դ կ ա յ ի ն բ ն ո ւ թ ե ա ն ը, յաւիտենօրէն ու ճակատագրօրէն անհրաժեշտ։ Նախնական վայրենի ու բարբարոս, նոյնիսկ մեր, քաղաքակիրթ հասարակութիւնների պատմութեան նորագոյն ուսումնասիրութիւնները պարզում են, որ այդ հասարակութիւնների մէջ ռազմական, բռնասիրական հակումների դիմաց՝ իր պատկառելի տեղն է ունեցել նաև ընկերական համերաշխութեան էապէս խաղաղասէր բնազդը *)։

Ծանօթ իրողութիւն է, որ պատմաբանները իրենց հետազօտութիւնների մէջ սովորաբար կլանուում են ազգերի կեանքի դրամատիկական, ցնցող ու շառաչիւն դրւագներով, պատերազմներով, յաղթութիւններով ու պարտութիւններով և դժբախտաբար շատ սակաւ ուշադրութիւն են նուիրում ժողովուրդների մ ա ս ս ա յ ի ն կ ե ա ն ք ի արտայայտութիւններին, ուր առհասարակ բաւականաչափ ուժեղ շեշտուել է ալտրուիստական շինարար բնազդը, խաղաղասիրութիւնն ու համերաշխութիւնը։

*

Ինչպէ՞ս առաջացաւ մ ա ր դ կ ա յ ի ն ընկերակցութիւնից ա զ գ ա յ ի ն ընկերակցութիւնը...

Ինչպէ՞ս կազմակերպուեց ազգայնական առանձնայատուկ բնաւորութիւնը, ոգին, գիտակցութիւնը. ե՞րբ, ո՞րտեղ, ի՞նչ պայմաններում են հաստատուել այդ վիթխարի ու զառամեալ ազգային քաղաքակրթութիւնները Չինաստանում, Հնդկաստանում, Եգիպտոսում. ե՞րբ են ծնունդ առել պարսկական, հրէական, հայկական, յունական ու այլ անթիւ ազգութիւններն ու հայրենիքները, և ի՞նչ ձև է ունեցել նրանց սկզբնական հասարակակարգը...

Ինչպէ՞ս իմանալ... Մի քանի հազար տարի է միայն, ինչ լուել է „պատմութեան“ առաջին թոթովանքը։ Մի քանի հազար տարիէն անդին՝ ամեն ինչ խորասուզուած է „նախապատմական“ աղջամուղջի մէջ։

Եւ այնուամենայնիւ, հասարակական գիտութիւնը այնքան էլ անճար չէ։ Նա ունի իր ձեռքում հետազօտութեան ա ն ո ւ ղ ղ ա կ ի մ ե թ օ դ ը։ Եթէ չենք կարող ծանօթանալ այն անյիշատակ անցեալի հետ ուղղակի, անմիջապէս, կարող ենք ծանօթանալ անուղղակի։ Կան, մնացել են բարբարոսաբար, երկրագնդի այլևայլ ծայրերում վայրենի ու բարբարոս մարդկային զանգուածներ, որոնք անթիւ դարերից ի վեր ապրում են անշարժ, գրեթէ քարացած վիճակում և նրանց մէջ ցոլում են, անտարակոյս, նախնի մարդկութեան բնորոշ գծերը։ Ուսումնասիրել այդ վայրենի համայնակենցաղը, միևնոյն է թէ ուսումնասիրել մեր հեռաւոր, անյիշատակ նախնիքներին։ Եւ հասարակական գիտութիւնը—մասնաւորապէս նրա մի ճիւղը—ց ե ղ ա գ ր ո ւ թ ի ւ ն ը (*etnographie*)—վերջին 40—50 տարիների ընթացքում շատ բան է արդէն վաստակել այդ հետազօտութիւններով։ Մի շարք փայլուն խուզարկու դէմքեր—Բախոֆէն, Մակ Լենան, Մորգան, Տայլոր, Սպենսեր, Մաքսիմ Կովալեվսկի և այլն—ահագին գործ են տուել նախամարդու և առաջին հասարակութիւնների ու հաւաքական հաստատութիւնների ուսումնասիրութեան, արել են անգնահատելի գիւտեր, որոնք ուժգին լոյս են սփռում նախապատմական խաւարի վրայ։ Երկրագիտութիւնն ու հնէաբանութիւնը օգնութեան եկան հասարակագիտութեան, գետնի տակ, երկրագնդի խորունկ շերտերում գտնուած հազարաւոր կմախքային, գործիքային մնացորդների ուսումնասիրութեան հիման վրայ աշխատեցին կառուցանել, վերարտադրել նախ-

*) Տես. *Kropotkine, L'Entre-aide.*

նական հասարակակենցաղը, սնտեսութեան, պարապմունքների եղանակը և այլն։

Կայ ուրիշ միջոց, որ առաջադրում է նոյն անուղղակի, համեմատական մեթոդը։ Մի շարք գործօններ, որոնք այսօր կամ առհասարակ մեզ ծանօթ պատմութեան ընթացքում, նպաստաւորում են ազգութիւնների գոյացումն ու առաջադիմութիւնը, խաղացել են, անտարակոյս, իրենց դերը և հինաւուրց անցեալում... Մի շարք բնական ու հասարակական երևոյթներ, որոնք հզօրապէս շեշտւում են ժամանակակից քաղաքակրթութեան արշալոյսին, շեշտւել են, անշուշտ, նաև մարդկութեան նախնական շրջաններում։ Եթէ „ե՞րբ“-ը չենք կարող ասել, կարող ենք ասել „ինչպէս“-ը, կարող ենք ասել և „ինչո՞ւ“-ն։

Արիւնակցութիւն, աշխարհագրական միջավայր, կլիմա, հողի, օդի որպիսութիւն, պարապմունքի ձև, ազգաբնակչական շարժումներ ու պատերազմներ—ահա գործօններ, մինը միւսի ծնունդ, մինը միւսով պայմանաւորած—որ իրենց տիրական ազդեցութիւններով կռւել, կոփել են ժողովուրդների ճակատագիրը, ստեղծել են ոմանցից ազգ, պետութիւն, քաղաքակրթութիւն, ուրիշներից՝ սոսկ մարդկային կոնգլոմերատներ, հաւաքոյթներ, որոնք դարերով աննպատակ թափառել են երկրագնդի խուլ խորշերում և ի վերջոյ կամ յարատևել են, ինչպէս այժմեան վայրենի ցեղերը, կամ թէ արոբել, կուլ են գնացել գոյութեան կռւի ուրագանին։

Արիւնակցութիւնը բոլոր նախնական մարդկային ընկերակցութիւնների յատկանիշն է։ Եւ խօսքն այստեղ մանր արիւնակիցներ ասելն չէ։ Ինչպէս ասացինք, հասարակագիտական, ցեղագրական հետազօտութիւնները պնդում են, որ մարդկութիւնը չի սկսել փոքրիկ, կղզեացած ընտանիքներով։ „Խումբն“ է մարդկային կազմակերպութեան ամենանախնական ձևը և ոչ միակին կամ բազմակին ընտանիքը, ինչպէս կարծւում էր մինչև մեր դարը։ Հասարակութիւնը չէ, որ բղխում է ընտանիքից, այլ ընդհակառակը, ընտանիքն է, որ գալիս է հասարակութիւնից յետոյ, իբրև էւոլիւցիայի աւելի անագան արգասիք։

Առաջին մարդկային համայնքները ներկայանում են մեզ թափառական համախմբումների ձևով, որ անւանում են ֆրանսերէն tribu, գերմաներէն Stamm, հայերէն անւանենք ցեղ, առ ի չգոյէ լաւագոյն բառի *)։ Գրեթէ բոլոր խուզարկուների վկայութեամբ՝ այդ սկզբնական շրջանում հետքը չը կար միակին կամ բազմակին ամուսնութիւնների։ Տիրում էր անկարգ խառնակեցութիւն (promiscuité), նոյնիսկ ամենամօտիկ արիւնակիցների միջև։ Կանաչք համայնական սեփականութիւն էին, ինչպէս ամեն ուրիշ բան, ինչպէս գործիքները, աշխատանքն ու վաստակը, որսորդութեան, ձկնորսութեան հողերը և այլն։

Երկարատև էւոլիւցիայից յետոյ միայն՝ ցեղը յանգել է այսպէս անւանւած gens-ին **) (տոհմ), ուր այդ խառնակ համայնակենցաղը, զուտ վայրենի ու սանձարձակ բարքերը մեղմացած են. նրանք մեղմացել են, հարկաւ, աստիճանաբար, ամուսնութիւնները հետզհետէ սահմանափակւել են որոշ կանոններով։ Այդտեղ, գենսական կարգերի մէջ, կանայք դարձեալ ընդհանուրի սեփականութիւն են. սակայն արգելւում է կին առնել ներսից. վերցնում են կանանց դրսից, ուրիշ տոհմերից. նոյնը—փոխադարձաբար։ Գենսը կամ տոհմը ներկայացնում է միևնոյն մայր-արմատից, միևնոյն նախամօրից առաջացած շառաւիղները, սերունդները։ Հայրը չքանում է այդ հասարակական սիստէմի մէջ. շեշտւում է մօր անձնաւորութիւնն ու ազդեցութիւնը. դա „մատրիարխատի“ կամ մայրական իշխանութեան շրջանն է։ Մօր „իշխանութիւնը“ գործադրւե՞լ է արդեօք նոյն ձևով, ինչպէս յետագայում հօր իշխանութիւնը, եղե՞լ է արդեօք երբևիցէ կին-ամազօնների տիրապետութիւնը, ինչպէս ոմանք պնդում են—այդքանը ստոյգ չէ։ Ստոյգ է սակայն, որ գենսական կամ տոհմային կազմակերպութեան մէջ մօր իրաւունքն ու ազդեցութիւնը գերակշռող դեր են ունեցել։ որդիք, սերունդները, ամբողջ տոհմածառը մօր անունն են կրել, որովհետև այդ քաօսային խառնամուսնութեան մէջ հօր ու զաւակի ֆիզիօլոգիական կապն անյայտ էր, յայտնի էր միայն ազգակցութիւնը մօր կողմից, զաւակները մնում էին մօր մօտ, վայելում էին միայն մօր խնամքը։

Ամուսնական ջոկ օրէնքի վրայ հիմնւած այդ տարապայման կազմակերպութիւնը գտնւում է բոլոր ազգերի զարգացման արշալոյսին—այդպէս են հաստատում Բախոֆէնի, Մօրգանի և շատ ուրիշների մանրակնին հետազօտութիւնները, այդպէս է ընդունում ժամանակակից սոցիօլոգիան, հակառակ մի այլ կարծիքի, որ ժխտում է այդ իրողութիւնը և որ պնդում է, թէ մարդկութիւնը սկսել է ամենուրեք հայրական ընտանիքներով։ Նախնական սեմիտները, հօմերական շրջանի յոյները, տասիտեան օրերի գերմանները, առաջին կելտերը և առաջին սլաւոնները ունեցել են նոյն տոհմային կազմակերպութեան շրջանը, որ այսօր գտնւած և ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրւած է աւստրալիական վայրենիների, կարմրամորթների, էսկիմոսների և ուրիշ վայրենի ցեղերի մէջ։ Ոչ մի տարակոյս, որ նոյն „ջինսը“, նոյն տոհմային հասարակական սիստեմը գոյութիւն է ունեցել երբևիցէ նաև պարսիկների, արաբների հրէաների, հայերի ու այլ ժողովուրդների նախապատմութեան մէջ, թէև հայկական դիցաբանութիւնը, օրինակ, պատկերացնում է հայ ցեղի սկզբնաւորութիւնը նահապետական գերդաստանի ձևով (Famille patriarcale, կամ պարզապէս patriarchat, հայրապետութիւն), երևակայական „Հայկ“ նահապետի առաջնորդութեամբ։

Ընտանիքը ժամանակակից իմաստով ուշ է գալիս։ Անշուշտ, հնարաւոր է և նոյնիսկ հաւանական է Սպենսերի կարծիքը, որ այդ նախնական խառնակեցութեան շրջաններում տեղ-տեղ եղել են նաև մասնաւոր, կղզեացած ընտանիքներ, հօր դերագոյն խնամակալութեան տակ. բայց նրանք եղել են բացառութիւններ։

Մի օրինակելի ներդաշնակութիւն ու կարգապահութիւն՝ գենսական այդ կարգերի մէջ։ Ոչ մի գրւած օրէնք.—բայց նրա փոխարէն կար սովորութիւնը, դարերից ի վեր նւիրագործւած, ամրապնդւած։ Ամեն ոք կատարում էր այդ անտիպ օրէնքի հրահանգը զուտ կրօնական երկիւղածութեամբ։ Անհատը—հաւաքականութեան համար։ Իւրաքանչիւրի գործելու նշանաբանը—ընդհանուրի շահը, ամբողջ տոհմի բարօրութիւնը։ Դա մի տեսակ տոհմային հայրենասիրութիւն էր... Համերաշխութեան մեծ գաղափարը սկսում է փոքրիկ չափերով, ապա ծաւալւում է աստիճանաբար ու ալիքաձև՝ նախ խմբի, ապա տոհմի, ապա ցեղի կամ ազգի վրայ,—մինչև որ հասնի ամբողջ մարդկութեան...

Եւ ամեն ինչ հաւաքական դրոշմ էր կրում այդ նախնական հայրենիքում, ամեն աշխատանք ու վայելում—համայնական։ Ուշագրաւ է կոմմունիզմի այդ անդրանիկ սիստէմը...

Սակայն այդ մօրալը, պարտքի, անձնազոհութեան այդ սրտառուչ զգացումները սահմանափակւում էին գենսի, տոհմի շրջանակներով։ Նրանցից դուրս, ուրիշ տոհմերի անդամների վերաբերմամբ ամեն բան թոյլատրելի էր—և՛ խաբէութիւն և՛ կեղծիք և՛ թալան և՛ ոպանութիւն։ Հաբազատ տոհմի որևէ անդամին վնասելը գերագոյն դաւաճանութիւն էր, որովհետև խախտում էր ընդհանուր շէնքի խարիսխները։ Սակայն դաւաճանութեան ու յանցանքի բոլոր ձևերը ընդունելի էին դրսեցու վերաբերմամբ։ Այսօր մնաւորապէս նոյն մօրալը չէ՞, որ շեշտւում է ազգամիջեան քաղաքականութեան մէջ, ի դէմս իւրաքանչիւր ազգութեան „նացիօնալիստ“ տարրերի...

Տոհմը ճիւղաւորւել է ժամանակի ընթացքում, բռնել է

---

*) Հայկական բառարաններ ,ցեղ“ բառով են յորջորջում անխտիր եւ՛ tribu եւ՛ clan եւ՛ race եւ՛ gens ե՛ւ մինչեւ իսկ genre (le genre humain բարգմանում են յանախ ,,մարդկային ցեղ“) եւայլն։ ,,Ցեղ“ են անւանում եւ Բրազիլ աւիրէքներին եւ հարիւր-միլիօնաւոր սլավօնութիւնը։

**) Լաս. գենուս, գերման. գենս, Ֆրանս. ժանս. նոյն իմաստն ունի, անտարակոյս, պարսկական (թէ՞ արաբական) ,,ջինս“-ը, որ անցել է նաեւ մեր ժողովրդական բառարանների մէջ եւ որ նշանակում է ազգ։

ընդարձակ տարածութիւններ, սեփականացրել է հողը (համայնական, ոչ մասնաւոր սեփականութիւն), հաստատել է մշտնջենաւոր բնակութիւն։ Ցոհմային համայնքի այդ մշտական բնակահաստատումը մեկն է քաղաքակրթութեան զարգացման ամենաուշագրաւ ու ամենաարգասաւոր հանգրուաններից։ Նա չէր կարող տեղի ունենալ որսորդութեան ու խաշնարածութեան շրջաններում, երբ մարդիկ ստիպած են եղել իրենց չնչին գործիքների ու նախիրների հետ թափառել յաւիտենօրէն։ Նա—այդ մշտական վերահաստատումը որոշ հողի վրայ—կարող էր միայն զուգադիպել երկրագործութեան բարեբախտ շրջանի հետ, երբ աշխատանքի ու արդիւնաբերութեան գործիքները բաւականաչափ մշակելով, կատարելագործելով, հնարաւորութիւն են ընձեռել մարդկային համայնքներին՝ զբաղուելու հողի մշակութեամբ ու շահագործմամբ։

Այդ հանգամանքը, դառնալով հանդերձ մի տեսակ չուկէտ քաղաքակրթութեան էւոլիւցիայի, զարկ տալով հանդերձ հասարակութիւնների նիւթական բարօրութեան, ապրանքների, ապա և մտքերի ուժգին փոխանակութեան տարբեր կէտերի համայնքների միջև—միևնոյն ժամանակ ստեղծագործեց մեկն այն բազմաթիւ խարիսխներից, որոնց վրայ պիտի բարձրանար ապագայ „ազգի“, հայրենիքի շէնքը։

Հողը, անշուշտ, հանդիսանում է առհասարակ ազգայնութեան անհրաժեշտագոյն ստորոգելիներից մինը։ Ասում ենք՝ առհասարակ, որովհետև կայ բացառութիւն։ Իրականութիւնը վկայում է, որ ազգայնութիւնը կարող է պահպանուել նաև հողը կորսուելուց յետոյ։ Հրէութիւնը, վաղուց զրկուած հայրենի հողից, ցիր-ցան աշխարհի բոլոր ծայրերում, պահպանել է շատ տեղերում „ազգային համայնքի“ և ազգայնական գիտակցութեան իր յատկանիշները։

Այդ մի հատիկ բացառութիւնը հաստատում է ընդհանուր օրէնքը։ Ընդհանուր հողը նոյնքան ուժեղ մի գործօն է ապագայ ազգութեան համար, որքան ընդհանուր ծագումը։ Այդ վերջինը նոյնպէս չի հանդիսանում մի այնպիսի տիրական գործօն, որի ներկայութիւնը անհրաժեշտագոյն պայմն լինի, contitio sine qua non աշխարհիս բոլոր ազգերի համար։ Նա եղել է, ըստ երևոյթին, մի այդպիսի պայման հին ժամանակում. արդարև, բոլոր հնագոյն ազգութիւնների գոյութիւնը ենթադրում է ընդհանուր ծագման, արիւնակցութեան փաստը։ (Արիւնակցութիւնը այստեղ, ի հարկէ, պէտք է հասկանալ շատ թէ քիչ նեղ ու սերտ իմաստով, որովհետև լայն, ընդարձակ մտքով արիւնակից են երկրագնդի բոլոր մարդիկ, բոլոր, անգամ ամենահակատնեայ, ցեղերը)։ Այդպէս չէ, սակայն, պատմութեան համեմատաբար նոր շրջաններում։ Ֆրանսիա, Իտալիա, Անգլիա, Ամերիկա, ժամանակակից գրեթէ բոլոր ուժեղ ազգերը խառն, այլատարր ծագումն ունին։ Նրանց բոլորի գոյացման պրոցէսին հաղորդակից են այն անհամար ու այլազան ցեղագրական տարրերը, որ բերել էր իր հետ ազգաբնակչական մեծ գաղթը ասիական հորիզոններից։

Անշուշտ, հին „կլասիկ“ ազգութիւններն ու ցեղերը ևս չեն պահպանել արեան բացարձակ կուսութիւնը, մաքրութիւնը։ Չը կայ „մաքուր ցեղ“ բառիս բացարձակ նշանակութեամբ և գուցէ լաւ է, որ չը կայ. ցեղերի արեան որոշ խառնուրդը օգտակար է դիտւում նրանց զարգացման համար։ Արիւնները խճողուել ու խառնուել են ազգաբնակչական շարժումների դարաւոր յորձանքների մէջ։ Անգամ ռուս ազգը, որ համեմատաբար դեռ շատ երիտասարդ է, չի կարող փաստաբանել իր „մաքրութիւնը“, նրա արիւնի մէջ կայ թաթարական արեան բաժինը—և շատ խոշորը—արդիւնք թաթար հօրդաների դարաւոր տիրապետութեան Ռուսաստանում։

Այնուամենայնիւ, հին ազգերը դեռ կարող են հռչակել իրենց ընդհանուր ծագման փաստը, կարող են խօսել որոշ չափով և արիւնի մաքրութեան մասին, քանի որ իրօք, չը նայած դարերի խճողումներին ու խառնուրդներին, նրանք պահպանել են իրենց նախնական, պապենական յատկանիշները։ Ժամանակակից հրէան—ասում է պարիզեան յայտնի հոգեբան Ռիբօ—ոչնչով չի տարբերւում իր այն նախնիքներից, որոնք ապրել են տասնեակ դարեր սրանից առաջ։ Նոյն ֆիզիկական ու հոգեկան գծերը, նոյն խառնուածքը, տեմպերամենտը։

Նոյնը չի՞ կարելի ասել արդեօք հայութեան մասին։ Չը նայած ճակատագրի անօրինակ խաղերին, հայ երկրի վրայից անցած անհատնում փոթորիկներին, կրօնափոխութիւններին, բռնի ու կամաւոր խառնամուսնութիւններին՝ այդ ժողովուրդը չի՞ պահպանել արդեօք իր նախնիքների ֆիզիօլոգիական ու հոգեկան հիմնագծերը։ Այդ հարցման դիմաց բաւականաչափ հրահանգիչ են այն դիտողութիւնները, որ կարող ենք անել թէ ժամանակի և թէ տարածութեան հարթութիւնների վրայ։ Անցէ՛ք հայկական դիասպօրանները, մի պտոյտ արէք թէկուզ աւստրիական Լեհաստանի, Տրանսիլվանիայի, Ունգարիայի հայ գաղութների մէջ, որոնք փռուած են փոքրիկ բեկորներով օտար, այլայեղ ազգութիւնների մէջ, ձուլուած նրանց հետ լեզուով, բարքով, քաղաքակրթութեամբ, ամէն բանով, բայի... մայր-ժողովրդի անտրոպօլոգիական, մարդաբանական բնորոշ գծերից։ Այդ վերջինները պահպանուել են ապշեցուցիչ յատակութեամբ։ Այդ մի տասնեակ հայածագում պատգամաւորները ունգարական պարլամենտում և այդ 4—5 ուրիշները աւստրիական ռայխսրատի մէջ, բոլոր այդ Լուկաչները, Դանիելներն ու Գօրօվէները, Գելզաներն ու Աբրահամներն զաւում են իրենց միջավայրի ընդհանուր ֆօնի վրայ, ինչպէս սևը ճերմակի վրայ։ Տիպը նոյնն է, ինչ որ հեռաւոր Ղարաբաղում ու Գողթանում, Էրզրումում ու Վասպուրականում։ Եւ սակայն որպիսի անջրպետներ են բաժանում այդ համայնքները մայր-հայրենիքից և քանի՞ դարեր են կլորւել Անիի ու այլ վիթխարի կատաստրոֆների օրերից ի վեր, որոնք դուրս են ժայթքել այդ զարմանալի բեկորները, շպրտել նրանց աշխարհի հեռու ծայրերը, խզելով իսպառ նրանց կապը հայքենիքի հետ...

Ընդհանուր ծագումը ռէալական, ուժեղ մի փաստ է։ Նրա էութիւնը և յարատևութեան պատճառները կը պարզենք յետագայում. առայժմ վերադառնանք նախնական „տոհմերին“ և առաջ քաշենք մարդկութեան յամրընթաց էւոլիւցիայի թեզը։

Մենք տեսանք ուրեմն գենի մէջ ապագայ ազգայնութեան առաջին թոյլ սկզբնաւորութիւնը, սաղմիկը։ Բայց նրան զարգացնելու համար, անհրաժեշտ էին ուրիշ գործոններ։

Գենական կամ տոհմային կազմակերպութիւնը իր „մայրական իրաւունքի՝ տիրապետութեամբ, իր համայնական կարգ ու սարքով—յաւիտենական չէր։ Ինչպէս ամէն մի ուրիշ հաստատութիւն, նա պէտք է կործանուէր ժամանակի համայնաջինջ հոսանքի մէջ—և կործանուեց։

Սոցիօլոգներից ու փիլիսոփաներից ոմանք ողբում են այդ կործանումը, ուրիշները—ընդհակառակը։ Պէտք է յիշատակել, որ դեռ վաղուց, մարդկային այդ նախնի հասարակակարգի մասին եղել են երկու տարբեր, տրամագծօրէն հակառակ կարծիքներ։ Մէկը, իրեն թարգման ունենալով անգլիացի հասարակագէտ-փիլիսոփայ Հօբբս, ներկայացրել է այդ առաջին հասարակակարգը, որպէս Դանտէյեան մի դժոխք։ Այնտեղ, ասում է Հօբբս, բիրտ էգօիզմի և վայրագ ուժի բացարձակ տիրապետութիւնն էր... Կո՞ւ էր բոլորի ընդդէմ բոլորի, մարդը գայլ էր իր նմանի դիմաց Homo homini lupus!...

Միւս կարծիքը, ի դէմս մեծանուն Ժան Ժակ Ռուսսոյի՝ իդէալականացրել ու երգել է մարդկութեան նախավիճակը։ Այնտեղ, ասում է Ժան Ժակը, հովուերգական այն շրջանում՝ ալտրուիզմի, փոխադարձ սիրոյ, հաւասարութեան, պարզ, անվթար բարքերի թագաւորութիւնն էր, որ կուլտուրան, քաղաքակրթութիւնը յետագայում աղճատեց, թունաւորեց, անբարոյացրեց... Այնտեղ մարդը աստուած էր, հրեշտակ էր իր նմանի համար, Homo homini Deus!.

Երկու հայեացքներն էլ մեղանչում են իրենց ծայրայեղութեամբ։ Նախնական համայնքները արժանի չեն ոչ խանդավառ իդէալացման ու փառաբանութեան, ոչ էլ ատելութեան ու նշաւակման։ Իրողութիւնը, պատմական, հասարա-

կապիտական իրողութիւնն այն է, որ այդ նախնի մարդկային համայնքների մէջ եղել է, անշուշտ, գոյութեան կռիւ ու էգօիստական տիրապետութեան բիրտ բնազդը, որ վայրենի ու բարբարոս համախմբումները, անշուշտ, յաճախ գրոհ են տուել իրարու դէմ, ծաստել իրար, բնաջնջել, որ „Վենդետտայի", արիւնարբու վրէժխնդրութեան ահեղ դօգմը, այո՛, եղել է մարդկային հաւաածների փոխադարձ յարաբերութեան մէջ, բայց այդ բոլորի հետ միասին իրողութիւն է և այն, որ այդ վայրենութեան ու բարբարոսութեան ծոցում բաւականաչափ մշակուել ու հաստատուել է—թէկուզ անձուկ, սահմանափակ հորիզոններում—նաև ալտրուիզմի ու համայնական ներդաշնակութեան աշխարհաշէն բնազդը։

Էվոլիւցիան կանգ չ'առաւ այդ կէտի վրայ և լաւ եղաւ, որ կանգ չ'առաւ։ Գենսական, համայնատիրական այդ „իդիլլիայի" (հովուերգութեան) այդ կործանումից յետոյ, իրաւ է, եկան հետզհետէ աւելի և աւելի խոշոր զուլումներ մարդկութեան գլխին, սարսափի ու արհաւիրքի հորիզոնները միշտ աւելի ձգուեցին, լայնացան, պատերազմները գուցէ աւելի յաճախացան, ա ն հ ա տ ա կ ա ն ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն նորածագ դաւանանքի մէջ աճեցին էգօիզմի, բռնի ուժի ընչաքաղց շահատակութիւնները, ծնուեցին դասակարգերը, որոնք առաջ գրեթէ չը կային, ծաւալուեցին դասակարգերի սանձարձակ ախորժակներն ու մրցումները, և այդ բոլորի մէջ. գուցէ, այո՛, ժամանակաւորապէս հալուեցին, անհետացան „հին, բարի ժամանակների" հովուերգական առաքինութիւնները, արեան անյագ Մողոքն, այո՛, ուղեկցեց այնուհետև երկար դարեր շարունակ ազգերի, պետութիւնների, համայնակալ ու դժնդակ բռնապետութիւնների երկունքներին ու ծաւալումին... Ի՞նչ արած։ Քաղաքակրթութեան երկունքը կատաբւում է անբաւ ու դժոխային տանջանքներով... Մարդկութիւնը չուել էր զարհուրանքից, պիտի անցներ զարհուրանքից, ոլոր-մոլոր ուղիներով, արիւնով ու արհաւիրքով, որպէս զի հասնէր ի վերջոյ ալտրուիզմի ու միահեծան բարութեան „ոսկէ դարին", որ սպասում է նրան ապագայում... Եւ արդարև, նախանձելի չէր լինի նրա կուլտուրան, եթէ նա միշտ դեգերէր այդ նախնական աստիճանների վրայ, „մրջնային ազգութիւնների" վիճակում։

Հակադրութիւնները զարգացան գ ե ն ս ի ծոցում, քայքայեցին, ժխտեցին նրա էութիւնը և ծնունդ տուին նոր ռէժիմի, որ վաղ թէ ուշ, իր հերթին ապագայում պիտի ժխտուի ու ծնունդ տայ համապարփակ ու հաշտարար ս ի ն թ ե զ ի ն... Ցեղն է յիշել հեգելեան հ ա կ ա ս ա ւ ո ր տ ր ի ա դ ը, եռաստիճան ֆորմուլը, իր „դրութեամբ", „հակադրութեամբ", „համադրութեամբ" (թեզ, անտիթեզ, սինթեզ)։ Հին, տոհմային կամ գենսական կ օ մ մ ո ւ ն ի զ մ ը (թեզ, դրութիւն) պիտի բացասուէր ճակատագրականօրէն և պիտի տեղի տար մ ա ս ն ա ւ ո ր ա շ խ ա տ ա ն ք ի ու ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն ռ է ժ ի մ ի ն (անտիթեզ, հակադրութիւն), որը տիրելով անթիւ դարեր, հասնելով մինչև ներկայ ժամանակները, պիտի „բացասուի" կամ կործանուի ապագայում, նոյն յարակայ տրամաբանական ուժերի մղումով և պիտի տեղի տայ մի նոր, աւելի բարձր տեսակ կոմմունիզմի, որը լինելով „բացասութիւն բացասութեան" (Negation der Negation), հանդիսանալով որպէս գերագոյն ու բաղձալի համադրութիւն (սինթեզ), պիտի հաստատէ վերստին համայնական սեփականութեան, աշխատանքի ու վայելումի այն նախնական ռէժիմը, բայց արդէն ճոխացած, կատարելագործուած հազարաւոր տարիների կուլտուրական զարգացման արդիւնքներով, գանձերով...

Գենսը քայքայուեց, որովհետև չը կարողացաւ դիմանալ ժամանակի յարաճուն ուժերի բաղխումներին։ Ց ն տ ե ս ա կ ա ն գործօնները չէին միակ դերակատարը այդ պատմական կամ աւելի ճիշտ՝ նախապատմական դրամայի մէջ։ Նրանք իրենց գործակից ունեցան զուտ բ ն ա կ ա ն ազդակներ։ „Ցնտեսական մատերիալիզմը" միակ թէորիան չէ, որ կարող է լոյս սփռել մարդկութեան էվոլիւցիայի այդ ծանրակշիռ դրւագի վրայ. կայ և զուտ „բնական մատերիալիզմը"։

Բացատրենք։

Անուրանալի է, որ զուտ տնտեսական ազդակները պատկառելի դեր են խաղացել նոյնիսկ այդ նախապատմական էվոլիւցիայի մէջ։ Երբ ասում ենք „տնտեսական ազդակներ", պիտի հասկանանք ամենից առաջ, արդիւնագործութեան միջոցներ, աշխատանքի գործիքներ, նրանց հետզհետէ զարգացումն ու կիրառումները։ Արդիւնագործութեան այդ միջոցների աստիճանական մշակման ու կիրառումների շնորհիւ, միշտ աւելի և աւելի աճում էր մարդկային աշխատանքի ա ր դ ա ս ա ւ ո ր ո ւ թ ի ւ ն ը (productivité du travail), որը չնչին էր սկզբնական շրջաններում, շնորհիւ նոյն միջոցների կոպտութեան, խոպանութեան։ Աշխարհագրական, նիւթական միջավայրը օգնութեան հասաւ մարդկային մտքին ու հնարագիտութեան և երևան եկան ժամանակի ընթացքում աշխատանքի ու արդիւնաբերութեան նորանոր գործիքներ ու միջոցներ. կոպիտ քարի ու կայծքարի տեղ՝ մետաղների այլևայլ տեսակներ, կրակ, մետաղի ձուլման միջոց, որսորդութեան նոր զէնքեր, հողագործութեան, ջրային հաղորդակցութեան միջոցներ և այլն և այլն։ Եւ այդ բոլորի հետևանքը—մարդկային աշխատանքը՝ աւելի դիւրին, աւելի արդասաւոր. մարդ-էակի արժէքը աւելի բարձրանալիս, շեշտուելիս... Ահաւասիկ ծանրակշիռ իրողութիւններ, որոնց վիճակւած էր ուրիշ, բնական ազդակների գործակցութեամբ, յեղաշրջել կերպարանափոխել աշխարհի երեսը։

Ի՞նչ է նշանակում աշխատանքը աւելի արդասաւոր։ Դա նշանակում է, որ ուժեղ ու կորովի, աշխատասէր ու նախաձեռնութեան ոգով օժտւած անհատներ կարող էին իրենց սեփական ուժերով արտադրել այլևայլ կենսական բարիքներ, ձեռք բերել յարաբերական հարստութիւն ու երջանկութիւն։ Մինչդեռ նախնի ժամանակներում՝ ստիպւած էին ամենաչնչին բարիքները, ապրուստի ամենահրաժեշտ պիտոյքները ձեռք բերել ընդհանուր, համայնական ուժերով։

Ահա այդպէս է անդրադարձել արդիւնաբերութեան գործիքների զարգացումը նախնի ուղեղների վրայ, այդպիսի մտքեր է յարուցել նա շատ թէ քիչ մտածող գլուխներում։ Եւ այդ „դաւաճան" մտքերն արդէն ձգել են ա ն ջ ա տ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն ո ր ո մ ը համայնական կարգերի մէջ, սկիզբ են դրել կետրօնախոյս ձգտումներին և համայնքի քայքայման։ Գենսական, համայնական կազմակերպութեան ծոցում կամաց-կամաց բուն են դրել ձեռնարկու և անջատական ոգով տոգորւած անհատներ և ամբողջ ընտանիքներ. առաջ են եկել հ ա յ ր ա կ ա ն զատ-զատ ը ն տ ա ն ի ք ն ե ր ը հայրապետի կամ նահապետի բացառիկ խնամակալութեան տակ.—հսկայական գերդաստաններ, մեկ ընդհանուր յարկի տակ, կազմւած սովորաբար մի քանի հարիւր անդամներից, զաւակներից, թոռներից, ծոռներից, առներից, ապա և ծառաներից, աղախիններից—որ աշխատել են միասին և իրենց աշխատանքի արդիւնքները սեփականել ու վայելել։

Այդպէս է ծնել մ ա ս ն ա ւ ո ր ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն հաստատութիւնը, որ աստիճանաբար աճելով, ծաւալելով, ի վերջոյ պատճառ է եղել—մեկը խոշոր պատճառներից՝ վաղեմի համայնական հաստատութիւնների կործանման։

Մ է կ ը խոշոր պատճառներից... Բնական, բիոլոգիական ուժերը աջակցեցին տնտեսական գործօններին այդ ճակատագրական պրոցէսի մէջ։

Նախ—մ ա ր դ կ ա ն ց ա ճ ո ւ մ ը, որ սնունդի պակասութեան շնորհիւ, յարուցել է այն նախնական շրջաններում ազգաբնակչական անվերջ շարժումներ։ Ցաճախ, վաղեմի արիւնակից տոհմը քայքայւել է հենց այդ շարժումների կոհակների տակ։ Մայր-գերդաստանից անջատուել են ամբողջ զանգւածներ և չւել դէպի հեռաւոր վայրեր, սնունդ ու արկածներ փնտրելու։ Եւ այդ վիճակը ինքնին արտադրել է մշանջենաւոր բաղխումներ, պատերազմներ *)։

*) Ազգաբնակութեան աճումը, որ մէկն է նախնական էվոլիւցիայի խոշորագոյն գործօններից, հանդիսանում է զուտ բնական կամ բիոլոգիական մի երեւոյթ, որ դուրս է տնտեսական-հասարակական ազդակների խաղերից։ Մարդկութեան զարգացման ու առաջադիմութեան խթանը ոչ միայն զուտ տնտեսական գործօնն է, ոչ միայն ապրուստի նիւթական միջոցների արտադրութիւնը. այլ եւ —ի շարս այլ

Այո՛, աւա՜ղ, ընդհարումներով ու արիւնալի պատերազմներով են սկսել մարդկային այլեւայլ ցեղերի յարաբերութիւնները։ Նրանք կուել, յօշոտել են միմեանց, նախ քան զիրար ճանաչելը, իբրեւ միեւնոյն մարդկութեան հատուածներ։ Եւ թւում է, թէ իրաւ է Սպենսերի յայտարարութիւնը, որի համեմատ պատերազմը այդ նախնական ժամանակներում հանդիսացել է իբրեւ բարերար, գերազանցապէս արդասաւոր մի գործօն, թւում է, թէ ճիշտ է և Իմանուել Կանտի—այդ ազնիւ ու միանգամայն խաղաղասէր փիլիսոփայի—միտքը, յայտնուած 1786-ին, թէ „պատերազմը մի անհրաժեշտ միջոց է եղել բարձրացնելու մարդկային ցեղը“... Ենթադրում են, թէ պատերազմների պակասութիւնն է պատճառ եղել, որ վեթխարի Չինաստանը մնացել է մինչև օրս անշարժ, նեխուած, ճահճացած։

Պատերազմի պատճառները—շա՜տ... Նախապատմական այդ ժամանակներում՝ տարբեր աշխարհագրական վայրերում ապրող մարդկային համայնքները—արիւնակից տոհմեր կամ նահապետական ճիւղաւորուած ընտանիքներ—ունէին և տարբեր քաղաքակրթութեան աստիճաններ։ Մենք առիթ կունենանք յետագայում աւելի մանրամասնօրէն ցուցադրելու աշխարհագրական պայմանների դերը հասարակութիւնների և ազգերի գոյացման մեծ պրոցէսում, առայժմ շեշտենք նրա ազդեցութիւնը պատերազմների վրայ։ Այն ժամանակ, երբ դիցուք մի կէտում, շնորհիւ միջավայրի նպաստաւոր պայմանների—ջրերի առատութեան, հողերի պարարտութեան, ծովեզերեայ դիրքի, նաւագնաց գետերի, բարեխառն կլիմայի, մետաղների հանքերի և այլն—մարդիկ կարողանում են համեմատաբար աւելի արագ առաջադիմել, աջողում են ձուլել ու կիրառել մետաղները, ընտանեցնել կենդանիներին, զարգացնել բոյսերի, հացահատիկների մշակութիւնը, մղել առևտուր, կազմակերպել ապրանքների կանոնաւոր արտահանութիւն ու փոխանակութիւն, դառնալ այդպիսով հարուստ ու բարգաւաճ համայնքներ—մի այլ կէտում կամ բազմաթիւ այլ կէտերում, շնորհիւ նոյն աշխարհագրական միջավայրի անբարեյաջող պայմանների, մարդիկ երկար ժամանակ մնում են հօրդային, թափառական վիճակում, չեն կարողանում աւելի հեռու գնալ որսորդութեան ու կոպիտ խաշնարածութեան իրենց վիճակից, մարդկային աշխատանքի յարաբերական ամլութիւնը զարգացնում է նրանց մէջ մի կողմից պարազիտական (մակաբոյծ) բնազդներ, միւս կողմից արհամարհանք դէպի իրենց նմանները, դէպի մարդկայինն ամենաւորութիւնը, նրա կեանքը, գոյքն ու պատիւը... Ահա մեծ մասամբ այդ տիպի համայնքներն են, որ չունենալով պարապմունքի ու հասարակակենցաղի աւելի նօրմալ ու արդիւնաւոր ձև, դիմում են—ինչպէս այժմեան քիւրդ համայնքի բազմաթիւ աշիրէթները—կողոպուտի, բռնութեան, աւազակութեան, արշաւում են շարունակաբար առաջին տիպի համայնքների դէմ...

Այդ վիճակը տևել է դարեր։ Նա հարկադրել է յաճախ որոշ հողի վրայ, որոշ սահմաններում ապրող համայնքներին՝ մեծ մասամբ արիւնակից, տոհմերին կամ նահապետական ընտանիքներին—մօտենալ իրար ընդհանուր ուժերով պաշտպանուել հեռաւոր, անյայտ թշնամիների յարձակումներից։ Մի տեղ արիւնակից տոհմը կամ ընդարձակ նահապետական ընտանիքը յաղթել է, ջնջել կամ գերեվարել թշնամու ձեռքը, մի այլ տեղ, իր անառիկ դիրքի, իր լաւագոյն զինաւորութեան կամ ուրիշ նպաստաւոր հանգամանքների շնորհիւ, նա կարողացել է քաջաբար դիմադրաւել վտանգներին և յարատևել ու բարգաւաճել ն ա տ ա կ ե ա ց գ ո յ ա ւ թ ե ա ն ամուր շրջանակներում։ Խաղաղ, նստակեաց, արիւնակից համայնքները այդ դարաւոր պատերազմների ընթացքում ապրելով ու կուելով միասին,—արիւնի ազդակցութիւնը միշտ աւելի և աւելի ուժեղացել է նրանց մէջ, ամրապնդուել սերնդէ սերունդ ժառանգական օրէնքի զօրութեամբ, մշակուել են նոր-նոր ընդհանուր սովորութիւններ, պատմական աւանդութիւններ, ընդհանուր լեզու և աստուածներ, աճել է և ընդհանուր հողի զգացումը, պաշտամունքը։ Այդպէս է առաջացել ազգային դասական գերդաստանը։ Արդէն նահապետական կամ հայրապետական ընտանիքը իր բռնած հողային տարածութեամբ, իր բառբառով ու աստուածներով, իր սեփական մեռելների պաշտամունքով, իր առաջնորդ-նահապետով և իր փոքրիկ վարչական կամ ընտանեկան խորհրդով մի փոքրիկ հայրենիք էր, մի սաղմնային ազգութիւն...

Էւոլիւցիան շարունակուել է։ Շարունակուել է այդ սաղմերի դանդաղ զարգացումը դէպի „ազգային պետութիւն“ ու քաղաքակրթութիւն... բիւրաւոր փորձութիւնների, բնական ու հասարակական բիւրաւոր ազդեցութիւնների միջից... Մի մասը վաղաժամ ճգնել է և մարել խանձարուրի մէջ։ Միւս մասը կարողացել է ապրել ու զարգանալ դէպի „պետութիւն“։ Սակայն այդ ապրող ու յարատևող համայնքների մի մասը միայն դարձան „ազգ“ ու „հայրենիք“, բառիս ճշմարիտ նշանակութեամբ։ Միւս մասը մնաց դարեր շարունակ կիսանծամադ ու կիսաբարբարոս, նախարային վիճակում։

ՆԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հ. Ց. Դ. VI Կեդր. Կոմիտէն ստացած է՝

1908 նոյեմբեր առ 1 յուլիս 1909.—Անտառի խմբերից 38 ռուբլի 25 կոպէկ, Դեղաւուեսս 5, Առիւծ 9, Բաբկիկ 25, Բարեկամ երկրորդ կէսը 25, Ֆոսոս 10։ Դումար 112 ռուբլի 25 կոպէկ։

Նաւահանգստի տեղ. կոմիտէն՝

Առ 1-ն ապրիլ 1909 թ.—Ռուս. ընկ. բանւ. միութիւն 38 ռուբլի 50 կոպէկ, Մ.-ի Պուխտի բանւ. միութիւն 5. 40, Ձորոխ խմբ. 8 50, Քօֆի բանւ. միութիւն 1. 50, Մախին խ. 7. 50, Փարոս խ. 18. 40, Պոնտոս խ. 4. 70, Սիս-ի բանւ. միութիւն 69. 68, Ռուս. ընկ. բանւ. միութիւն 25, Ռուս. ընկ. Նասիլ բանւ. միութիւն 4. 50, Դաշկանցիների միութ. 3, Ռուս. ընկ. Նաս. բանւ. միութ. 4. 50, Սեվ-ի բանւ. միութիւն 14. 10, Պոնտոս խ. 4. 20, Ռուս. ընկ. բանւ. մ. 25, Ռուս. ընկ. Ալիւրի մ. 5, Քօֆի բանւ. մ. 1. 70, Երկաթի բանւ. մ. 3, Ռուս. ընկ. բանւ. մ. 30, Դերձակ խ. 25, Ռուս. ընկ. ալիւրի մ. 4. 50, Ձորոխ II խ. 21, Քօֆի բանւ. մ. 1. 45, Ռուս. ընկ. բանւ. մ. 40, Սիս-ի Պուխտի բանւ մ. 10. 80, Ռուս. ընկ. Նաս. բանւ. մ. 4. 50, Փարոս խ. 10. 50, Ռուս. ընկ. ալ-ի բն. մ. 5, Ռուս. ընկ. ալ-ի բն. մ. 5, Սեվ-ի ընկ. բն. մ. 9. 16, Բարաձխի բն. մ. 20. 70, Ռուս. ընկ. բն. մ. 30, Ռուս. ընկ. Նաս. մ. 4, Ռուս. ընկ. բն. մ. 29, Սիս Պիտի բն. մ. 10. 22, Բօս. ընկ. բն. մ. 17, Ռուս. ընկ. բն. մ. 4, Քօֆի բն. մ. 1. 50, Ռուս. ընկ. բն. մ. 20, Ռուս. ընկ. ալ. մ. 6, Ռուս. ընկ. Նաս. մ. 9, Ձորոխ I խ. 14. 80, Դերձակ խ. 42. 25։ Դումար 619 ռուբլի 56 կոպէկ։

ԶՐՍՇԷՆԻ ԿՈՄԻՏԷՆ՝ յուլիսից դեկս. 31 1908.—Ասատի արտելից 74 ռուբլի, Երանդ խ. 22, Սարք խ. 26. 40, Բանւ. միութ. 170. 46, Սեվ-ի ընկ. խմբ. 5. 38, Գէորգից պարտի հաւաքից 5. 97։ Դումար 304 ռուբլի 21 կոպէկ։

ԾԱՂԿԱԶՈՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ՝ 1908 յուլիս-դեկս. 31.—Հերոսական խ. 13 ռուբլի 20 կոպէկ, Կայծակ խ. 1. 50, Եւս 1. 50, Եւս սեփական գանձանակից 2. 69։ Դումար 18 ռուբլի 89 կոպէկ։

ԱՆՏԱՌԻ ՄԱՐՄԻՆ՝ առ 1-ն յունուար 1909 թ.—Անդրանիկ խմբ. 21 ռուբլի 60 կոպէկ, Տարօն խ. 19, Զորավարի Հրայր խ. 3. 25, Զորավարի Նորակազմ խ. 5, Տարօն խ. 11։ Դումար 59 ռուբ. 85 կոպ.։

ԶՐԱՀԱԲԵՐԴԻ ՄԱՐՄԻՆ՝ 1908 օգոստոսից դեկս. 31.—Անդրանիկ խմբի հետեւեալ ընկերներից՝ Գիշեր 5 ռուբլի, Դարբին 2. 50, Բազէ 2. 50, Աշոտ 5, Ցոլակ 7. 50, Շաւարշ 5, Արեւ 2. 50, Ճենեկցի 5, Խոշոր 5, Սուրէն 2. 50։ Առիւծ խմբի հետեւեալ ընկերներից՝ Արա 2 ռուբլի 50, Վահան 2. 50, Կայծակ 2. 50, Ցոլակ 2. 50, Ասլան 2. 50, Ճարա 2. 50, Կաւճարուխ 2. 50, Ղարակէօզ 2. 50։ Դումար 62 ռ. 50 կ.։

գործօնների—զուտ ֆիզիօլոգիական կեանքի կամ սերունդների արտադրութիւնը։ Այստեղ արդէն մարքսեան „տնտեսական բէօրիայի“ ուչակաւոր „մօնիզմը“ (որ ձգտում է մէկ միայնակ գործօնի վերածել հասարակական բովանդակ էւոլիւցիան)—հանդիպում է անյաղթելի խոչընդոտների եւ դառնում է դուալիզմ էնգելսի թափանցող ու աչառոս միտքն անգամ անկարող է յայտնաբերել այդ անաւոր խոչընդոտը եւ ստիպուած է մատնանշել այդ դուալիզմը իր *Ursprung*-ի մէջ—բէկուզ եւ փոքր ինչ վարագուրուած ձեւով։